ธรรมานุสรณ์

พิมพ์แจกเป็นธรรมทาน เพื่ออุทิศส่วนกุศล

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระภิกษุ ธมฺมโสภโณ

(พระสัตยานุกูล - เจิม ปัทมดิลก)

วันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๐

ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม

พระนคร

ธรรมานุสรณ์

พิมพ์แจกเป็นธรรมทาน เพื่ออุทิศส่วนกุศล

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระภิกษุ ธมฺมโสภโณ

(*พระสัตยานุกูล - เจิม ปัทมดิลก*)

วันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๐

ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม

พระนคร

คำนำ

ข้าพเจ้าได้รับสมุดบันทึกธรรมจากคุณปทุมวดี ซึ่งได้บันทึกจากโอวาทของท่านอาจารย์ ธมฺมสโร (พระครูพรหมสมาจารย์) กล่าวอบรมพุทธบริษัทประจำวัน และได้รับทราบความประสงค์ว่าขอให้ช่วยตรวจแก้ไขเพิ่มเติม เพื่อจะได้พิมพ์แจก ในงานพระราชทานเพลิงศพ ของพระภิกษุ ธมฺมโสภโณ (พระสัตยานุกูล) ซึ่งเป็นบิดา และเพื่อจะได้ไว้เป็นอนุสรณ์ในการที่ตนได้มีโอกาสเข้าอบรมธรรมะในวาระแรกด้วย ข้าพเจ้าได้อ่านดูสมุดบันทึกธรรมนั้นแล้ว รู้สึกว่าไม่สามารถจะแก้ไข เพราะบกพร่องมาก บางแห่งมีแต่หัวข้อธรรมย่อ ๆ ทั้งไม่ครบจำนวน ในหมวดธรรมประเภทนั้น ๆ บางแห่งได้คำอธิบายบ้างเป็นท่อนเป็นตอน แต่ไม่ทราบได้ว่า เนื่องมาจากธรรมข้อใดและหมวดใด ฉนั้นข้าพเจ้าจึงส่งสมุดบันทึกนั้นคืนให้เจ้าของไป โดยบอกว่าไม่สามารถจะแก้ไข ขอให้คนที่สามารถทำจะมีประโยชน์ดีกว่า ต่อมาคุณปทุมวดี ได้นำสมุดบันทึกเล่มเก่านั้นมาให้ พร้อมทั้งปรารภว่า การที่คุณพระสัตยานุกูล ได้มาบวชในพระพุทธศาสนานี้ ก็ด้วยมีความเลื่อมใสในโอวาทของท่านอาจารย์ ธมฺมสโร ครั้นเมื่อบวชแล้ว ก็ได้ปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดจนตลอดชีวิตของท่าน และจิตใจก็ดูดดื่มในพระธรรมวินัยมาก ถึงกับกล่าวว่า สมบัติอย่างนี้เป็นสิ่งที่หาได้ยากยิ่ง (หมายถึงคุณธรรมภายใน) มีความสงบเป็นต้น) และแนะนำให้บุตรหลานประพฤติตาม เห็นได้ชัดว่าท่านมีความ

เคารพนับถือในท่านอาจารย์ธมฺมสโรอย่างสูง ฉนั้นจึงอยากได้โอวาทของท่านไว้เป็นที่ระลึก และส่วนที่ตัวคุณปทุมวดีเองได้รับอบรมและประพฤติพรหมจรรย์คราวนี้ก็เนื่องมาจาก ความเลื่อมใส ศรัทธาในท่านอาจารย์ธมฺมสโร รองจากนั้นมาก็คือข้าพเจ้า จึงมีความประสงค์จะให้ข้าพเจ้าร่วมงานนี้ด้วย เพื่อเป็นอนุสรณ์ และส่วนตัวข้าพเจ้าเองก็เห็นว่าท่านมีความเคารพนับถือ และรักใคร่กันมาก เหมือนเป็นญาติสืบสายโลหิตอันเดียวกัน ดังนั้นจึงได้รับสมุดบันทึกไว้พิจารณาอีกครั้งหนึ่ง และตกลงใจว่าจะลองดู ครั้นเมื่อจับงานทำเข้าจริง ก็ดูเหมือนสิ่งแวดล้อมจิปาถะเข้ามารบกวนในสมอง ในที่สุด ก็ทำได้เล็กน้อย ทั้งไม่สมบูรณ์ ดังนี้.

ฉนั้น หนังสือ ธรรมานุสรณ์ ที่ปรากฏอยู่นี้ คงมีการบกพร่องทั้งข้อธรรมและเนื้อความ ตลอดทั้งสำนวนโวหารและวรรคตอนของหนังสือหลายประการ แต่ความบกพร่องทั้งปวงที่มีอยู่ในหนังสือนี้ หาใช่ความบกพร่อง ของท่านอาจารย์ ธมฺมสโร ผู้กล่าวอบรมไม่ ทั้งมิใช่ของคุณปทุมวดี เจ้าของบันทึกด้วย แต่เป็นความบกพร่องของข้าพเจ้าผู้เดียว เพราะข้าพเจ้าเป็นผู้ไม่ถนัดในการแต่งการเขียน แต่อย่างไรก็ตาม ความหวังใจมีอยู่เป็นส่วนมากว่า คงได้รับอภัยจากท่านผู้อ่านทั้งหลายทั่วกัน

ขอทุกท่านผู้อ่านทั้งหลาย จงประสพแต่ศิริมงคล พ้นจากภัยพิบัติทั้งปวง ประสงค์สิ่งใดจงได้สมปรารถนาทุกประการ

อิสฺสโร ภิกฺขุ

วัดเขาวัง ฯ ราชบุรี.

ประวัติย่อ

พระภิกษุธมฺมโสภโณ (พระสัตยานุกูล–เจิม ปั้ทมดิลก)

พระสัตยานุกูลเกิดเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๑๒ ณ บ้านถนนชุมพล ตำบลท่าประดู่ อำเภอเมืองระยอง จังหวัดระยอง เป็นบุตรหลวงราชภักดีศรีสงคราม (ผึ้ง ปั้ทมดิลก) ปลัดเมืองระยอง และนางราชภักดีศรีสงคราม (แจ่ม ปั้ทมดิลก)

เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วได้เริ่มเข้ารับราชการในตำแหน่งกรมการเมืองระยอง และได้รับบรรดาศักดิ์ เป็นขุนชนาอักษร ครั้นต่อมาเมื่อได้จัดระเบียบราชการในรูปปกครองแผนใหม่ คือแบ่งแยกท้องที่เมืองต่าง ๆ จัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้นแล้ว ก็ได้รับการแต่งตั้งให้เข้ารับราชการในตำแหน่งจ่าเมือง จังหวัดระยอง

ต่อมาทางราชการได้สั่งย้ายไปรับราชการที่จังหวัดชลบุรี และฉะเชิงเทราเป็นจังหวัดสุดท้าย โดยได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นหลวงสัตยานุกูล และพระสัตยานุกูล ตามลำดับ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๒ ได้ออกจากราชการประจำการเป็นข้าราชการบำนาญ เพราะครบเกษียรอายุตาม พระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน พ.ศ. ๒๔๗๑

โดยสรุปแล้ว พระสัตยานุกูล เป็นผู้มีอารมณ์สุขุมเยือกเย็น ใฝ่หาแต่ทางสันติควรแก่การคบหาสมาคม ในด้านการปฏิบัติหน้าที่ราช

การก็เป็นไปในทางสุภาพ อันกอร์ปด้วยความซื่อสัตย์สุจริต และความเอาใจใส่ต่อหน้าที่ จึงเป็นที่เคารพรักใคร่และนับถือของวงศ์ญาติและบุคคลซึ่งเกี่ยวข้องด้วยโดยทั่วไป

หลังจากที่ออกจากราชการประจำการแล้ว พระสัตยานุกูลได้ไปอยู่ที่บ้านตำบลอ่างศิลา อำเภอเมืองชลบุรี และที่บ้านตำบลศรีราชาบ้างเป็นครั้งคราว ภายหลังได้พบและรู้จักคุ้นเคยกับท่านพระครูพรหมสมาจารย์ เจ้าอาวาสวัดเขาวัง ฯ จังหวัดราชบุรี เมื่อได้สนทนาธรรมกันแล้ว ก็เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง จึงได้ตกลงใจสละเพศฆราวาส เข้าบรรพชาอุปสมบทเป็นพระภิกษุในสำนักท่านพระครูพรหมสมาจารย์ เมื่อพ.ศ. ๒๔๙๓ โดยนามว่า "ธมฺมโสภโณ ภิกขุ" และมีปณิธานว่าจะอยู่ในสมณะเพศตลอดไป ซึ่งนับเป็นความดีพิเศษของท่านพระครูพรหมสมาจารย์อย่างยิ่ง เมื่อได้อุปสมบทแล้วพระภิกษุธมฺมโสภโณ ได้ตั้งใจศึกษาพระธรรมวินัยคำสั่งสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด ทั้งในทางวิปัสสนาธรรม และจำพรรษาอยู่ ณ วัดนั้นตลอดมา จนกระทั่ง ถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๘ อาพาธด้วยโรคเนื้องอกในปอด บรรดาบุตรธิดา จึงได้รับตัวมาทำการรักษาพยาบาลที่ ร.พ. จุฬาลงกรณ์ โดยได้รับการเอาใจใส่เป็นอย่างดี แต่เพราะเหตุที่อยู่ในวัยชรามาก และประกอบด้วยอยู่ในสมณะเพศ ซึ่งยากแก่การรักษาอยู่บ้าง อาการป่วยจึงมีแต่ทรงกับทรุดตลอดมา ครั้นถึงวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๘ ก็ถึงแก่มรณะภาพ ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ โดยอาการอันสงบ คำนวณ อายุได้ ๘๒ ปี

อนุสสติ ๑๐

ทนฺโต เสฏฺโฐ มนุสฺเสสุ

หมู่มนุษย์ทั้งหลาย ผู้ใดเป็นผู้ฝึกฝนแล้วประเสริฐที่สุด โดยปฏิปักขนัย ถ้าผู้ใดไม่ได้ก็เป็นผู้ไม่ประเสริฐ หรือฝึกฝนในทางไม่ดีก็ยิ่งซ้ำร้าย รังแต่จะนำความเสื่อมเสียและความพินาศให้เพิ่มขึ้น อย่างทวีคูณ เช่นฝึกฝนเสพของเมา มีสุราเป็นต้น

แต่ความหมายของพุทธภาษิตว่า ผู้ใดเป็นผู้ฝึกฝนแล้วเป็นผู้ประเสริฐนั้น หมายเอาผู้ฝึกฝนในทางดี คือฝึกฝนกายวาจาให้เป็นศีล ฝึกฝนใจให้มีธรรมเป็นเครื่องรักษา ก็ธรรมอะไรเป็นเครื่องรักษา กายวาจาให้ปกติเป็นศีล และรักษาใจให้บริสุทธิ์พ้นจากอารมณ์ที่ชั่วได้ กล่าวโดยสาธารณ์ทั่วไป ก็คือ สติความระลึกได้ สัมปชัญญะความรู้ตัวธรรม คือสติและสัมปชัญญะ ทั้งสองประการนี้ เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่บุคคล มีอุปการะมากแก่กิจการงาน และมีอุปการะมากแก่ธรรมะทั้งหลายทั้งปวงด้วย ฉะนั้นในที่นี้จะได้บรรยายความตามหลักแห่งการฝึกฝนหรืออบรมตนด้วยธรรมะ คือสติและสัมปชัญญะต่อไป

อนุสสติ ความตามระลึกถึงอารมณ์ ควรระลึก ๑๐ ประการคือ

๑. พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า

๒. ธัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรม

๓. สังฆานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์

๔. ศีลานุสสติ ระลึกศีลของตน

๕. จาคานุสสติ ระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาคแล้ว

๖. เทวตานุสสติ ระลึกถึงคุณที่ทำบุคคลให้เป็นเทวดา

๗. มรณัสสติ ระลึกถึงความตายที่จะมาถึงตน

๘. กายคตาสติ ระลึกทั่วไปในกาย ให้เห็นว่า ไม่งาม น่าเกลียดโสโครก

๙. อานาปานสติ ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก

๑๐. อุปสมานุสสติ ระลึกถึงคุณพระนิพพาน ซึ่งเป็นที่ระงับกิเลสและกองทุกข์ ๆ

อารมณ์ทั้ง ๑๐ ประการนี้ อันผู้ใดมามีความเพียรตามระลึกถึงอยู่เนือง ๆ แล้ว มีปสาทะความเลื่อมใสที่มีอยู่น้อยจะมากขึ้น ศรัทธาความเชื่อที่มีอยู่น้อยจะมากขึ้น และจะเป็นเหตุให้จิตของผู้นั้นตั้งมั่นเป็นสมาธิทั้งสอง อย่างใดอย่างหนึ่งได้ คือ ๑. อุปจารสมาธิ ๆ เป็นแต่เฉียด ๆ และ ๒. อัปปนาสมาธิ ๆ อันแน่วแน่ ๆ และสมาธิมีแล้ว จะเป็นฐานที่ตั้งของปัญญาวิปัสสนาต่อไป.

และอนุสสติ คืออารมณ์ที่ควรระลึก ๑๐ ประการนั้น ผู้ปฏิบัติควรรู้ความหมายตามที่ท่านแปลและอธิบายไว้โดยย่อ ๆ เช่น พุทธานุสสติระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ท่านจัดเป็นบทที่ควรระลึกไว้ เป็น ๙ บท คือ

๑. อรหํ พระผู้มีพระเจ้าเป็นพระอรหันต์ คือ ไกลจากกิเลสบาปธรรม เป็นผู้บริสุทธิ์ เป็นผู้ควร.

๒. สัมมาสัมพุทโธ เป็นผู้ตรัสรู้ชอบเอง ๆ คือไม่มีใครเป็นครูอาจารย์ของพระองค์ในทางตรัสรู้โลกุตตรธรรม

๓. วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน เป็นผู้ถึงพร้อมด้วย วิชฺชาและจรณะ ๆ วิชฺชา มี ๘ คือ วิปัสสนาญาณ ญาณอันนับเข้าในวิปัสสนา ๑ มโนมยิทธิ ฤทธิ์ทางใจ ๑ อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ ๑ ทิพพโสต หูทิพย์ ๑ เจโตปริยญาณ รู้จักกำหนดใจผู้อื่น ๑ ปุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติหนหลังได้ ๑ ทิพพจักขุ ตาทิพย์ ๑ อาสวักขยญาณ รู้จักทำอาสวะให้สิ้นไป ๑ ๆ และจรณะมี ๑๕ คือ

สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล ๑ อินทรียสังวร สำรวมอินทรีย์ ๑ โภชนมัตตัญญุตา รู้ความพอดีในการกินอาหาร ๑ ชาคริยานุโยค ประกอบความเพียรของผู้ตื่นอยู่ ๑ ศรัทธาความเชื่อ ๑ หิริ ความละอายแก่ใจ ๑ โอตตัปปะ ความเกรงกลัวผิด ๑ พาหุสัจจะ ความเป็นผู้ได้ฟังมาก ๑ วิริย ความเพียร ๑ สติ ความระลึกได้ ๑ ปัญญาความรอบรู้ ๑ ปฐมฌาน ฌานที่หนึ่ง ๑ ทุติยฌาน ฌานที่สอง ๑ ตติยฌาน ฌานที่สาม ๑ จตุตฌาน ฌานที่สี่ ๑ ๆ วิชชา ๘ และจรณะธรรม ๑๕ ที่กล่าวหัวข้อมานี้ มีพร้อมบริบูรณ์ในองค์สมเด็จพระศาสดา เฉนั้น พระองค์จึงได้รับพระคุณนามว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน พระองค์เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ ดังนี้

๔. สุคโต เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว ๆ คือพระองค์เสด็จไปที่ไหนก็ไม่มีภัยอันตราย ทั้งพระองค์ก็ไม่ทำความเดือดร้อนให้เกิดขึ้นแก่ชนทั้งหลาย ในสถานที่พระองค์เสด็จไปถึง ยิ่งกว่านั้นยังกำจัดความเดือนร้อน

ของประชาชน และประทานความสุขสวัสดิ์ให้เกิดแก่เขา หรือว่า สุคโต พระองค์เสด็จไปสู่พระนิพพานธรรมดีแล้ว ฯ

๕. โลกวิทู เป็นผู้รู้แจ้งโลก ฯ โลกสามคือ สังขารโลก ฯ คือ สังขาร ได้แก่กรรม ๑ สัตวโลก ฯ คือหมู่สัตว์ ๑ โอกาศโลก ฯ คือ แผ่นดิน ๑ ฯ

๖. อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ เป็นสารถีแห่งบุรุษพึงฝึกได้ ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า ฯ คือว่าบุรุษหรือสตรีก็ตาม ที่พระองค์ตรัสสอนธรรมแล้ว ผู้นั้นตั้งใจฟังธรรมที่พระองค์ทรงแสดงจนเกิดศรัทธาและปัญญาในธรรมแล้ว ผู้นั้นจะเป็นบุคคลที่เรียบร้อย จะไม่เป็นคนประพฤติทุจจริต ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจอีกต่อไปตลอดชีวิต ฯ

๗. สตฺถาเทวมนุสฺสานํ เป็นศาสดาของเทวและมนุษย์ทั้งหลาย ฯ คือว่าพระองค์ถึงพร้อมด้วย พระปัญญาคุณ พระบริสุทธิคุณ และ พระมหากรุณาคุณ จึงควรเป็นครูสอนธรรมแก่มนุษย์ เทวดา ตลอดถึงพรหมได้ทุกชั้น ฯ

๘. พุทโธ เป็นผู้ตรัสรู้พระนิพพาน ฯ พุทโธ เป็นผู้ตื่น พุทโธ เป็นผู้เบิกบานแล้ว

๙. ภควา เป็นผู้แจกธรรม คือ สอนธรรมให้เวไนยสัตว์ได้รับประโยชน์ทั้งสาม คือประโยชน์ในภพนี้ ประโยชน์ในภพหน้า และประ-โยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน ตามฐานะของเวไนยผู้สดับนั้น ฯ เมื่อทราบความหมายอย่างนี้แล้ว ผู้ปฏิบัติชอบใจและเลื่อมใสในพระคุณบทใดมาก ก็ให้ระลึกอยู่ในบทนั้น โดยเฉพาะแต่บาลีหรือพร้อมทั้งคำแปลด้วย

ก็ได้แต่หัวข้อสำคัญในการเจริญพระกัมมัฏฐานทุก ๆ บท เบื้องต้นต้องปลูกศรัทธาความเชื่อ ปสาทะความเลื่อมใส และความเคารพนับถือในคุณพระรัตนไตรให้เกิดขึ้นก่อน จึ่งควรเจริญพระกัมมัฏฐานในบทนั้น ๆ ต่อไป มิฉนั้นจะไม่เป็นประโยชน์หรือมีผลน้อย ๆ

ธัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรมนั้น ท่านจัดเป็นบทคุณระลึกไว้ ๖ บท คือ

สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว สนฺทิฏฺฐิโก อันผู้บรรลุจะพึงเห็นเอง อกาลิโก ไม่เลือกกาลเลือกสมัย เอหิปสฺสิโก ควรร้องเรียกกันให้มาดู โอปนยิโก ควรน้อมเข้ามาไว้ในตน หรือควรน้อมตนเข้าไปหาพระธรรมนั้น ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพวิญฺญูหิ อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน ดังนี้ และพระธรรมนี้ท่านจัดไว้อีกประเภทหนึ่งเป็นสาม คือ

ปริยัติสัทธรรมได้แก่การศึกษาเล่าเรียน ๑ ปฏิบัติสัทธรรมได้แก่การปฏิบัติตาม ๑ ปฏิเวธสัทธรรม ได้แก่มรรคผลนิพพาน ๑ หรืออย่างอีกนัยหนึ่ง ก็ได้แก่ศีลสมาธิ ปัญญา และวิมุตติ ดังนี้ เมื่อสาธุชนผู้จะเจริญกัมมัฏฐานนี้ ก็พึงปลูกความเชื่อความเลื่อมใสและความเคารพในพระธรรมเสียก่อนแล้ว ตนชอบใจและเลื่อมใสในคุณบทใดก็พึงระลึกนึกบทนั้น โดยบทพระบาลีหรือพร้อมทั้งคำแปลก็ได้ ๆ

สังฆานุสสติ ระลึกถึงคุณของสงฆ์ นั้น คือให้ระลึกตามคุณบทที่ท่านผูกไว้ สำหรับระลึกหรือ สาธยาย ซึ่งเรียกว่า อนุสรณมัย มี ๙

บทคือ สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว

อุชุปฏิปนฺโน พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติตรงแล้ว
ญายปฏิปนฺโน ,, ,, ,, ,, เป็นผู้ปฏิบัติเป็นธรรม
สามีจิปฏิปนฺโน ,, ,, ,, ,, เป็นผู้ปฏิบัติสมควร

ยทิทํ นี้ คือใคร จตฺตาริ ปุริสยุคานิ คู่แห่งบุรุษสี่ อฏฺฐปุริส-ปุคฺคลา บุรุษบุคคลแปดจำพวก

เอสภควโต สาวกสงฺโฆ นี่คือพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระ-ภาคเจ้า

อาหุเนยฺโย เป็นผู้ควรของคำนับ ปาหุเนยฺโย เป็นผู้ควรของต้อนรับ

ทกฺขิเนยฺโย เป็นผู้ควรของทำบุญ อญฺชลีกรณีโย เป็นผู้ควรทำอัญชลี (คือพนมมือไหว้)

อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส เป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาบุญอื่นยิ่งไปกว่า ดังนี้.

เมื่อสาธุชนผู้จะเจริญพระกัมมัฏฐานบทนี้ พึงปลูกความเชื่อความเลื่อมใสและความเคารพ ให้เกิดในคุณของพระสงฆ์ แล้วพึงบริกรรมนึกพระคุณบทเหล่านั้น แต่เพียงลำพังบทพระบาลี หรือพร้อมทั้งคำแปลก็ได้

๔. สีลานุสฺสติ ระลึกถึงศีลของตนนั้น ท่านสอนให้ระลึกถึงศีลที่

ตนได้รักษามาตลอดกาลนั้นๆ จะเป็น ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ ประเภทใดก็ตาม เมื่อนึกกำหนดดูรู้ว่าศีลของเราบริสุทธิ์ดีแล้ว ก็ระลึกบริกรรมบทบาลีสั้น ๆ ว่า สีลํ เม ปริสุทฺธํ ๆ ศีลของเราบริสุทธิ์ ดังนี้ ฯ

จาคานุสสติ ระลึกถึงทานที่ตนบริจาค คือ ให้ระลึกถึงทานสองประการ ได้แก่ อามิสทาน ๑ ธรรมทาน ๑ อามิสทานได้แก่ให้ปัจจัยสี่ คือ อาหาร ผ้านุ่งผ้าห่ม ที่อยู่อาศัย และยาแก้ไข้ ธรรมทานได้แก่กล่าวธรรมให้เขาฟังด้วยจิตเมตตา ปรารถนาจะให้เขารู้แล้วประพฤติปฏิบัติตาม เพื่อผล คือความพ้นทุกข์ และถึงความสุขกายใจ รวมทานทั้งสองประการที่ตนได้เคยบริจาคแล้ว หรือกำลังบริจาคอยู่ หรือปรารภจักบริจาคต่อไป น้อมนึกประมวลลงว่า ทานนี้ย่อมเป็นที่สรรเสริญของนักปราชญ์ทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทานนี้ย่อมเป็นเครื่องบรรเทาโลภจิต ทานนี้ย่อมเป็นเครื่องตัดมัจฉริย ความตระหนี่ให้น้อยลงและสิ้นไป ทานนี้ย่อมจะทำจิตให้เป็นไทยในโภคสมบัติทั้งปวง และพ้นจากความเป็นทาษแห่งตัณหา แล้วกำหนดนึกบทพระบาลีสั้น ๆ ว่า มุตตจาโค ๆ อาตมามีบริจาคอันสละแล้ว ๆ เมื่อกำหนดนึกอย่างนี้เนือง ๆ ก็จักเป็นเหตุให้จิตยินดีในทานบริจาค และเป็นฐานที่ตั้งแห่งความปรีดาปราโมทย์และปีติ ก็จะยังจิตที่ฟุ้งส่ร้านรำคาญให้สงบลงเป็นองค์แห่งสมาธิอันเป็นข้อมุ่งหมายในทางธรรม ครั้นจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ก็จักเป็นบาทของวิปัสสนา ปัญญาอันรู้แจ้งรู้ชัดในกองธรรมทั้งหลาย

เทวตานุสสติ ระลึกธรรมที่ทำบุคคลให้เป็นเทวดา คือให้ระลึก

ถึงคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ที่จะทำบุคคลให้ไปเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้น จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิตา นิมานรดี ปรมินมิตวสวดี นั้น ต้องไปด้วยอำนาจของคุณธรรม มีศรัทธาเป็นต้น หรือนึกน้อมจิตไปถึงเทวดาบนสวรรค์ชั้นนั้น ๆ แล้วกำหนดลงว่า เทวดาเหล่านั้น เมื่อยังเป็นมนุษย์อยู่นั้น เป็นผู้ประกอบด้วยธรรมคือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา จุติจากมนุษย์แล้วจึงได้ขึ้นไปเกิด เป็นเทวดาบนสวรรค์ เทวโลก แล้วจึงนึกน้อมจิตตรวจดูคุณธรรมทั้ง ๕ ประการ มีศรัทธาเป็นต้นในตนของตน เมื่อตรวจดูรู้ว่าธรรมข้อไหนยังบกพร่องก็จักได้รีบบำเพ็ญให้มีให้เป็นขึ้น ครั้นตรวจดูรู้ว่ามี ก็จักเป็นเหตุให้จิตปีติปราโมทย์อันเป็นที่ตั้งของสมาธิ จิตมั่นคง แล้วกำหนดลงเป็นอารมณ์ขององค์ภาวนาสั้น ๆ ว่า สันติเทวา ๆ เทวดามีอยู่ ๆ ท่านกล่าวว่า ผู้เจริญ เทวตานุสสตินี้ จะเป็นที่รักที่ชอบใจของเทวดาเป็นอันมาก และจักมีอานิสงส์ยังท่านผู้เจริญนั้น ให้จิตบรรลุ อริยมรรค อริยผล ถ้าหากไม่สำเร็จอริยมรรค อริยผลในปัจจุบันชาตินั้น ครั้นทำการกิริยาตายก็ไปบังเกิดบนสวรรค์ในชั้นใดชั้นหนึ่งดังนี้.

เพราะฉนั้นผู้มีปรีชาไม่ควรประมาท พึงอุตสาหะเจริญเทวตานุสสติกัมมัฏฐานเนือง ๆ เถิด ก็จักเกิดผลานิสงส์แก่ตนทุกชาติทุกภพ ฯ

มรณานุสสติ ระลึกถึงความตายอันจักมีแก่ตนและสัตว์ทั้งหลายทุกถ้วนหน้า เป็นบทภาวนาควรเจริญอยู่เนือง ๆ เป็นนิรันดร เพราะเป็นอารมณ์ควรแก่การปราบปราม ความมัวเมาประมาท อันเป็นต้นรากแห่งบาปอกุศลทั้งปวง มรณะ ประสงค์เอาความขาดจากชีวิตินทรีย์

ที่มีกำหนดด้วยภพอันหนึ่ง ๆ คือบังเกิดขึ้นเป็นสัตว์เป็นชีวิตในภพแล้วก็จุติ ทำลายขันธ์ดับศูนย์ขาดจากชีวิตินทรีย์ไปจากภพนั้น ๆ มรณะความตาย นี้มีอำนาจเหนือสิ่งทั้งปวง สัตว์และบุคคลเกิดมาแล้วก็อยู่ใต้อำนาจแห่งความตายสิ้นด้วยกันทั้งนั้น จะเป็นเศรษฐี มั่งมีสมบัติมาก หรือยาจกอนาถาชั้นคนขอทาน หรือคนที่มีบริวาร ยศ และอิสริยยศอันใหญ่ยิ่ง ตลอดถึงคนโง่เขลา และ บุคคลผู้มีปัญญาบุญวาสนามาก มรณะความตายก็มิได้ยกเว้นใครไว้เลย ย่อมครอบงำเสียสิ้นทั้งนั้น

อนึ่งการระลึกถึงความตายที่จักมีแก่ตนและคนอื่น อันจัดเป็นพระกัมมัฏฐานนั้น ต้องมีอุบายยังสติและปัญญา พิจารณาความตายแล้วเกิดธรรมสังเวชขึ้นในจิตจึงจะจัดเป็นกัมมัฏฐาน ถ้าระลึกถึงความตายของตนแล้วเกิดจิตหดหู่ท้อใจในการทำความดี คือ บุญกุศลก็ไม่จัดเป็นพระกัมมัฏฐาน หรือระลึกถึงความตายของคนอื่นที่เรารักใคร่ แล้วเกิดจิตปราโมทย์ยินดี เช่นคนที่เราไม่ชอบ หรือเคยมีเวรกันไว้ดังนี้ ก็ไม่เป็นพระกัมมัฏฐาน ฉนั้น ท่านผู้จะเจริญมรณานุสสติกัมมัฏฐานนี้ ต้องประกอบด้วย โยนิโสมนสิการ พิจารณาโดยอุบายแยบคาย จึงจักเกิดธรรมสังเวชขึ้นในจิต อันเป็นข้อมุ่งหมาย แล้วกำหนดประมวลลงเป็นบทพระบาลีสั้น ๆ นึกบริกรรมว่า มรณํ ภวิสฺสติ, ความตายจักมีแก่เรา หรือว่า ชีวิตินฺทฺริยํ อุปจฺฉิสฺสติ, ชีวิตินทรีย์ จักขาด หรือว่า มรณํ มรณํ ๆ ความตาย ๆ ดังนี้ ก็จักเป็นอุบายบรรเทาความมัวเมาประมาทในวัยในความไม่มีโรค และในชีวิตเสียได้ ทั้งจักเป็นฐานที่ตั้งแห่งสมาธิอันเป็นบาทของวิปัสสนาปัญญาและ อริยมรรคอริยผลต่อไป ฯ

กายคตาสติ ระลึกไปในกาย กายแปลว่าประชุม ในที่นี้แยกออกเป็นบทพิจารณาหรือกำหนดเป็น ๓๒ ประการ เรียกว่า ทวดิงสาการ ท่านสอนไว้ว่า ให้ผู้จะเจริญสาธยายหรือท่องจำขึ้นปากขึ้นใจดีแล้วให้เจริญหรือทำสติระลึกเป็นอนุโลมและปฏิโลม เป็นวรรค ๆ หรือตอน ๆ ไป วรรคหรือตอนละ ๕ ข้อเป็นอย่างน้อย วรรคละ ๕ มี ๔ วรรค คือ

เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ. เป็นวรรคที่ ๑

มํสํ นหารู อฏฺฐี อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกํ เป็นวรรคที่ ๒

หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหกํ ปปฺผาสํ เป็นวรรคที่ ๓

อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ มตฺถลุงฺคํ เป็นวรรคที่ ๔

วรรคละ ๖ มี ๒ คือ

ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท เป็นวรรคที่ ๕

อสฺสุ วสา เขโฬ สิงฺฆานิกา ลสิกา มุตฺตํ เป็นวรรคที่ ๖

ให้ผู้เจริญสาธยาย หรือกำหนดนึก เป็นอนุโลมปฏิโลม ดังจะแสดงในวรรค ตจปัญจกะ คือวรรคต้นเป็นอุทาหรณ์ คือให้สาธยายหรือนึกว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ นี่เรียกว่าอนุโลมแล้วนึกว่า ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา นี่เรียกว่าปฏิโลม ท่านสอนให้นึกสาธยาย อย่างน้อยวรรคละ ๕ วัน ทุก ๆ วรรค แม้วรรคต่อไปก็เจริญเป็นอนุโลมปฏิโลมเหมือนกันดังกล่าวแล้ว ต่อนั้นไปปฏิกูลสัญญาก็จะปรากฏบังเกิดเป็น อุคคหนิมิตรเห็นอาการทั้ง ๕ นั้นเป็นของไม่สอาด น่าเกลียด ทั้งไม่สวยไม่งาม แต่นั้นจิตก็สงบจากกามสงบจากบาปอกุศลธรรม

ทั้งหลายบรรลุอุปจารสมาธิ และ อัปปนาสมาธิฌาน หรือหากไม่บรรลุถึงอัปปนาปฐมฌาน ก็ยังจิตต์นั้นให้เกิดอุตสาหะความเพียรกล้าในการที่จะเจริญพระกัมมัฏฐาน มีอธิวาสนขันติธรรมครอบงำความเกียจคร้านเสียได้ เหตุดังนั้นบัณฑิตผู้มีปัญญาไม่ควรประมาทในการที่จะเจริญกายคตาสติกัมมัฏฐาน ภาวนา อนึ่ง ถ้าหากกำหนดแต่เพียงชื่อว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ ๆ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา เป็นอนุโลมปฏิโลมเท่านั้น จิตต์ไม่สงบหรือปฏิกูลสัญญาไม่เกิด ท่านสอนให้พิจารณาดูปฏิกูล ๕ ของ เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ ต่อไป แสดงเกสาเป็นอุทาหรณ์คือปฏิกูลโดยสัณฐาน ๆ เป็นเส้น ๆ ต้นเรียวปลายเรียว

ปฏิกูลโดยสี ปกติสีดำ ต่อไปหงอกขาวเพราะชรา

ปฏิกูลโดยกลิ่น กลิ่นเหม็นสาบเหม็นสาง

ปฏิกูลโดยที่เกิด เกิดขึ้นจากน้ำเลือดน้ำหนอง

ปฏิกูลโดยที่อยู่ ก็ตั้งอยู่บนหนังที่หุ้มกระโหลกศีรษะ มีรากหยั่งลงไปในหนังที่หุ้มกระโหลกศีรษะประมาณเท่าปลายเมล็ดข้าวเปลือก ท่านสอนให้กำหนดพิจารณาดูว่า สัณฐานก็ไม่งาม สีก็ไม่สวย กลิ่นก็เหม็นสาบ ที่เกิดและที่อยู่ ก็เป็นปฏิกูลไม่สะอาดทั้งนั้น ๆ แม้โลมา นขา ทนฺตา ตโจ ก็ให้พิจารณาดูความปฏิกูล ๕ อย่างเช่นเดียวกันกับเกสาดังกล่าวมา แม้ข้ออื่น ๆ ใน ทวตฺตึสาการ ก็ให้พิจารณาดูเช่นเดียวกันกับข้อ เกสา ที่กล่าวแล้วนั้น และ กายคตาสติกัมมัฏฐานนี้ เป็น

อารมณ์เครื่องปราบ กามฉันทะนิวรณ์โดยตรง และกิเลศทั้งหลาย ที่เป็นเครื่องเศร้าหมองของจิต และเป็นข้าศึกกับความสงบของจิตใจ ที่เป็นส่วนใหญ่และข้อสำคัญก็คือ กามฉันทนิวรณ์

อานาปานสติ ระลึกรู้ลมหายใจออกเข้า

ให้ผู้ปฏิบัติเลือกหาสถานที่สงัด แล้วนั่งขัดสมาธิ เท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรงดำรงสติให้มั่น กำหนดรู้อยู่ที่ลมมากระทบ โดยเฉพาะ คือที่ริมฝีปาก หรือ ปลายจมูก ทำสติรู้ระลึกว่า เราหายใจออกยาว ก็รู้ว่าเราหายใจออกยาว เราหายใจเข้ายาว ก็รู้ว่าเราหายใจเข้ายาว เราหายใจออกสั้น ก็รู้ว่าเราหายใจออกสั้น เราหายใจเข้าสั้น ก็รู้ว่าเราหายใจเข้าสั้น เราหายใจออกหยาบ ก็รู้ว่าเราหายใจออกหยาบ เราหายใจเข้าหยาบ ก็รู้ว่าเราหายใจเข้าหยาบ เราหายใจออกละเอียด ก็รู้ว่าเราหายใจออกละเอียด เราหายใจเข้าละเอียด ก็รู้ว่าเราหายใจเข้าละเอียด และเมื่อเราจะหายใจออกและเข้า ก็ให้ทำสติระลึกรู้ให้ชัดเสียก่อน แล้วจึงหายใจออกและเข้า ถ้าทำสติกำหนดรู้ลมออกและเข้า ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ถ้าจิตยังไม่สงบ หรือไม่อยู่ ยังมีแลบออกไปคิดไปรู้อารมณ์ที่อื่นได้ ท่านสอนให้นับลมต่อไป (เพื่อจะเพิ่มงานให้กับจิต)

วิธีนับ ครั้งแรก คือที่๑ ให้นับลมออกว่า ๑

ลมเข้าว่า ๑

๒ ลมออกว่า ๑—๒

ลมเข้าว่า ๑—๒

๓ ลมออกว่า ๑—๒—๓

ลมเข้าว่า ๑—๒—๓

๔ ลมออกว่า ๑—๒—๓—๔

ลมเข้าว่า ๑—๒—๓—๔

๕ ลมออกว่า ๑—๒—๓—๔—๕

ลมเข้าว่า ๑—๒—๓—๔—๕

๖ ลมออกว่า ๑—๒—๓—๔—๕—๖

ลมเข้าว่า ๑—๒—๓—๔—๕—๖

๗ ลมออกว่า ๑—๒—๓—๔—๕—๖—๗

ลมเข้าว่า ๑—๒—๓—๔—๕—๖—๗

๘ ลมออกว่า ๑—๒—๓—๔—๕—๖—๗—๘

ลมเข้าว่า ๑—๒—๓—๔—๕—๖—๗—๘

๙ ลมออกว่า ๑—๒—๓—๔—๕—๖—๗—๘—๙

ลมเข้าว่า ๑—๒—๓—๔—๕—๖—๗—๘—๙

๑๐ ลมออกว่า ๑—๒—๓—๔—๕—๖—๗—๘—๙—๑๐

ลมเข้าว่า ๑—๒—๓—๔—๕—๖—๗—๘—๙—๑๐

และให้กำหนดนับอยู่เพียง ๑ ถึง ๑๐ เท่านั้น มิให้เกินไป ต่อนั้นจิตที่เคยฟุ้งส่านก็จักสงบอยู่ในอารมณ์เดียวที่ต้องการ ถ้าผู้ปฏิบัติไม่ปล่อยวางความเพียรเสีย จิตก็จักสงบเป็นองค์สมาธิ ฯ

อุปสมานุสสติ

ระลึกถึงคุณของพระนิพพาน ซึ่งเข้าไประงับกิเลส และกองทุกข์ว่า

พระนิพพานเป็นธรรมอันปราณีตสุขุม พระนิพพาน เป็นธรรมอัน ว่างจาก โลภะ โทษะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ พระนิพพานเป็นธรรมอัน สูญจาก อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และกิเลสทั้งปวง พระนิพพานเป็นธรรมอันออกจาก รกชัฏ คือตัณหาและกองทุกข์ทั้งหลาย ทั้งปวง ให้พระโยคาวจร ผู้ประกอบความเพียรในการเจริญพระกัมมัฏฐาน พึงมีสติระลึกถึงคุณพระนิพพานด้วยพระบาลีย่อ ๆ ว่า

มทนิมฺมทโน พระนิพพาน เป็นธรรมย่ำยีเสียได้ ซึ่งความเมาทั้งหลาย มีเมาในวัย ในความไม่มีโรค และในชีวิตเป็นต้น ๆ

ปิปาสวิณโย พระนิพพาน เป็นธรรมบรรเทาเสียได้ ซึ่งความกระหายในกามคุณทั้ง ๕ ๆ

อาลยสมุคฺฆาโต พระนิพพาน เป็นธรรมถอนเสียได้ ซึ่งความอาลัย ความติดพันในกามคุณ ๆ

วฏฺฏุปจฺเฉโท พระนิพพาน เป็นธรรมอันตัดเสียได้ ซึ่งความวนเวียนไปในภพทั้งสามให้ขาด ๆ

ตณฺหกฺขโย พระนิพพาน เป็นธรรมอันสิ้นไปแห่งตัณหา ๆ

วิราโค พระนิพพาน เป็นธรรมอันคลายจากตัณหา ๆ

นิโรโธ พระนิพพาน เป็นธรรมอันดับจากตัณหา ๆ

นิพพานํ พระนิพพาน เป็นธรรมอันออกไปจากตัณหา ๆ

ให้ผู้ปฏิบัติจงตามระลึกถึง บทบาลีทั้ง ๘ บทใดบทหนึ่งเป็นอารมณ์ หรือเป็นบทบริกรรมภาวนาก็ได้ เพราะพระบาลีทั้ง ๘ บทนั้นเป็นชื่อพระนิพพานด้วยกันทั้งนั้น

และอนุสสติ ๑๐ ดังที่กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น เป็นอารมณ์ของสมถะ สามารถยังจิตของบุคคลผู้ตามระลึกถึง ให้บรรเทา จากราคะ โทษะ โมหะ เสียได้ แต่นั้น นิวรณธรรมทั้ง ๕ ประการ คือ กามฉันทะ ความรักสวยรักงาม ๑ พยาบาท ความคิดมุ่งร้ายล้างผลาญ ๑ ถีนมิทธ ความง่วงเหงาหาวนอน ๑ อุทธัจจกุกุจจ ความฟุ้งซ่านรำคาญ ๑ วิจิกิจฉา ความสงสัยรังเรใจ ๑ ก็จักสงบไปจากจิต เมื่อจิตสงบลงตรงต่ออารมณ์พระกัมมัฏฐานดีแล้ว วิตกวิจาร อันนึกน้อมไปในอารมณ์พระกัมมัฏฐานนั้นก็บังเกิดแรงกล้า ต่อนั้นปีติทั้ง ๕ ประการ คือ ขุททกาปีติ ขณิกาปีติ โอกกันติกาปีติ อุพเพงคาปีติ ผรณาปีติก็บังเกิด เมื่อปีติบังเกิดแล้ว กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ อันเป็นธรรมเครื่องระงับกายและจิต ก็บังเกิด เมื่อปัสสัทธิทั้งสองบังเกิดแล้ว ก็เป็นเหตุให้สุขกายสุขจิตบังเกิด เมื่อสุขบังเกิดแล้ว จิตของผู้ปฏิบัตินั้นก็จะตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ แม้ว่าจิตไม่อาจบรรลุถึงสมาธิทั้งสอง ก็ยังได้ชื่อว่าได้บำเพ็ญกามาวจรกุศลให้เกิดทุกคราวที่กระทำ บุคคลนั้นก็จะเป็นผู้ไพบูลย์ไปด้วยคุณธรรม คือ ศรัทธา สติปัญญาและความเพียร จะมี หิริ ความละอายบาปทุจจริต โอตตัปปะความเกรงกลัวต่อผลของความประพฤติชั่ว เข้าเตือนจิตในเมื่อตนจะประพฤติทุจจริตทุกคราว และ

แม้จะแตกดับ ทำลายขันธ์ไปในสมัยที่มีธรรม เป็นเครื่องประดับจิตเช่นนั้น ก็มีหวังสุคติภพเป็นเบื้องหน้า เหตุดังนั้น ผู้มีปัญญา ควรรีบอบรมฝึกฝนตน ด้วยวิธีฝึกหัด กาย วาจา ใจ ดังที่กล่าวมา หรือวิธีอื่นที่ท่านผู้รู้แสดงไว้ในที่นั้น ๆ ก็จักเป็นบุคคลผู้ประเสริฐแล ดังกระแสความตามอุทเทศที่กล่าวไว้เบื้องต้นว่า

ทนฺโต เสฏฺโฐ มนุสฺเสสุ ดังนี้ ฯ

วิปัสสนาโดยสังเขป

สมาหิโต ยถา ภูตํ ปชานาติ

เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมได้ปัญญารู้เห็นสภาวธรรมตามความเป็นจริง เรียกว่าเจริญวิปัสสนา หรืออบรมทางวิปัสสนา ให้ผู้ปฏิบัติพึงชำระ กาย วาจา พร้อมกับเจตนาคิดงดเว้นโทษทุจจริต ให้เป็นศีลบริสุทธิ์แล้ว พึงพากเพียรอบรมจิตต์ให้สงบตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ หรืออัปปนาสมาธิตามวิธีการที่กล่าวมาแล้วในภาคสมถะ แต่นั้นพึงน้อมจิตต์ หรือ ปัญญาพิจารณาสภาวธรรม โดยเฉพาะได้แก่เบ็ญจขันธ์ คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุอินทรีย์ อริยสัจจ์ กล่าวคือ กายกับใจนี้ แบ่งออกเป็น ๕ กอง เรียกว่าขันธ์ ๕

๑ รูป ๒ เวทนา ๓ สัญญา ๔ สังขาร ๕ วิญญาณ ฯ ธาตุ ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ประชุมกันเป็นกายนี้ เรียกว่า มหาภูตรูป อุปาทายรูป คือ รูปอาศัยในมหาภูตรูป อีก ๒๔ ได้แก่

ประสาทรูป ๕ คือ จักขุปสาท ๑ โสตปสาท ๑ ฆานปสาท ๑ ชิวหาปสาท ๑ กายปสาท ๑

โคจรรูป ๕ คือ รูปอันเป็นวิสัยแห่งจักษุ ๑ เสียง ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โผฏฐัพพ ๑ ภาวะ ๒ คือ อิตถีภาวะความเป็นหญิง ๑ ปุริสภาวะความเป็นชาย ๑ หทัยหมายเอาสิ่งที่ให้สำเร็จความคิด ๑

ชีวิตินทรีย์ หมายเอาความเป็นอยู่แห่งรูปทั้งหลาย ๑ อาหารหมายเอาโอชา ๑ อากาสธาตุหมายเอาสิ่งที่ขังอยู่ช่องว่าง เรียกว่า ปริเฉทรูป ๑ วิญญัติ ๒ คือ กายวิญญัติ กิริยาไหวกายได้ ๑ วจีวิญญัติ กิริยาไหววาจาได้ ๑ วิการ ๓ ลหุตา ความเบาของรูป ๑ มุทุตา ความอ่อนสลวยของรูป ๑ กัมมัญญตา ความแก่การงาน คือความคล่องแคล่ว ๑ ลักขณะ ๔ คือ อุจจยะ ความรู้จักเติบโตขึ้น ๑ สันตติ ความสืบเนื่องกัน ๑ ชรตา ความรู้จักชุดโซม ๑ อนิจจตา ความไม่ยั่งยืน ๑ ๆ รวมทั้ง ๒ ประเภทเป็น ๒๘ ประมวลรูปทั้งหมด ทั้งอดีต ทั้งอนาคต ทั้งปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก ทั้งรูปหยาบรูปละเอียด รูปเลวทราม รูปประณีต ทั้งรูปอยู่ณะที่ไกลและที่ใกล้ พิจารณาเห็นเป็นสภาพเดียวกัน คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเสมอกันทั้งหมด แม้เวทนาขันธ์ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา ทั้งอดีตที่ล่วงมาแล้ว ทั้งอนาคตที่ยังไม่มาถึง ทั้งปัจจุบัน ที่บังเกิดมีอยู่บัดนี้ ทั้งภายในและภายนอก ทั้งหยาบและละเอียด ทั้งเลวและประณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ พิจารณาเห็นเป็นสภาพเดียวกัน คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์

เป็นอนัตตา เสมอกันหมดและสัญญาขันธ์ คือ ความจำ จำรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพ จำธรรม ๆ และสังขารขันธ์ คือ เจตสิกธรรม ที่ปรุงแต่งจิตต์ให้คิดดีเป็นกุศล คิดไม่ดีเป็นอกุศล และคิดอารมณ์ที่เป็นกลาง ๆ ยังไม่จัดว่าเป็นกุศลและอกุศลนั้นก็ดี ๆ หรือแม้วิญญาณขันธ์ คือ ความที่จิตต์ไปรับรู้รูปทางตา รู้เสียงทางหู รู้กลิ่นทางจมูก รู้รสทางลิ้น รู้โผฏฐัพพะทางกาย รู้ธรรมารมณ์ในใจนั้นก็ดี ๆ ประมวลลงในโอกาศ ปริจเฉท ๑๑ คือทั้งอดีต อนาคตปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก ทั้งหยาบและละเอียด ทั้งเลวและปราณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ ให้พิจารณาดูความจริง ก็จักเห็นเป็นสภาพเดียวกัน คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเสมอกันหมด เมื่อผู้ปฏิบัติมีปัญญาพิจารณาเห็นขันธ์ทั้ง ๕ เป็นพระไตรลักษณ์ด้วยสัมผัสสันญาน ดังที่พรรณนามานี้ จัดเป็นทิฏฐิวิสุทธิ์ บริสุทธิ์แห่งความเห็น

ต่อนั้นพิจารณาดูเหตุปัจจัยของขันธ์ ๕ ว่ารูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ อาศัยอะไรเป็นเหตุปัจจัย จึงเกิดมี ก็จักปรากฏในญานวิถีว่า อวิชชา ความไม่รู้แจ้ง ตัณหา ความทยานอยาก อุปาทาน ความเข้าไปยึดถือมั่น กรรม ความจงใจ และ กวฬิการาหาร ที่เป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้บังเกิดรูปและอุปถัมภ์รูปขันธ์ให้เป็นปรากฏอยู่ และเห็น อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และผัสส เป็นเหตุปัจจัยให้บังเกิดเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และเห็น อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และนามรูป เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดวิญญาณขันธ์ จิตต์ของผู้ปฏิบัตินั้นก็จักสิ้นสงสัยในเหตุปัจจัยของ

รูปธรรม นามธรรม จึ่งจัดเป็น กังขาวิตรณวิสุทธิ บริสุทธิแห่งญาณ เป็นเครื่องพ้นความสงสัย ในระยะกาลนี้ ท่านแสดงว่า จักมีอุปกิเลส แห่งวิปัสสนา ๑๐ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น คือ โอภาส แสงสว่าง ๑ ญาณ ๑ ปีติ ความอิ่มใจ ๑ ปัสสัทธิ ความสงบ ๑ สุขอันปราณีต ๑ อธิโมกข์ ความน้อมจิตต์เชื่อ ๑ ปัคคาหะ ความเพียร ๑ อุปัฏฐาน คือสติ ๑ อุเบกขา ความวางจิตต์เป็นกลาง ๑ นิกันติ ความพอใจ ๑ ฯ

แต่ผู้ปฏิบัติไม่หลงเข้าใจว่า ได้บรรลุมรรคผล หยั่งรู้ว่า นั่นเป็นอุปกิเลสแห่งวิปัสสนา จึ่งประคองวิปัสสนาจิตต์ไว้ในวิธี ก็เกิดญาณรู้จักหยั่งลงว่า นี้ทาง นี้ไม่ใช่ทางแห่งความบริสุทธิ จึ่งจัดเป็นมัคคามัคคญาณทัสสนะวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่า ทางหรือมิใช่ทาง แต่นั้นอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ปรีชาคำนึงเห็น ทั้งความเกิดทั้งความดับของรูปธรรม นามธรรม ก็บังเกิดขึ้นว่า อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และ อาหาร เป็นปัจจัยให้รูปเกิด รูปจะดับก็เพราะอวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และอาหารดับ เวทนา สัญญา สังขารขันธ์ ก็เหมือนกันกับรูปขันธ์ ต่างแต่ อาหารเปลี่ยนเป็น ผัสสะเท่านั้น ส่วนวิญญาณขันธ์ ก็เปลี่ยนอาหารเป็นนามรูปเท่านั้น ต่อไปวางความเกิดเสียกำหนดดูรู้เฉพาะความ และชัดแจ้งยิ่งนัก จัดเป็น ภังคานุปัสสนาญาณ ปรีชาคำนึงเห็นความดับ เมื่อความดับปรากฏชัดแจ้ง จึ่งเห็นสังขารเป็นของน่าพึงกลัว จัดเป็น ภยตูปัฏฐานญาณ แล้วจึ่งเห็นสังขารเป็นแต่โทษแต่ทุกข์ จัดเป็น อาทีนวานุปัสสนาญาณ แต่นั้น เกิด

ความเบื่อหน่าย จัดเป็น นิพพิทานุปัสสนาญาณ แต่นั้นจิตคิดใคร่จัก พ้นไปเสียจากสังขาร จัดเป็น มุญจิตุกัมยตาญาณ ปรีชาคำนึงหาทางที่เกิด จัดเป็นปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ในไม่ช้า สังขารุเปกขาญาณ ปรีชาคำนึงด้วยความวางเฉยในสังขารทั้งหลาย อันเป็นฐานที่ตั้งของ สัจจานุโลมิกญาณ ปรีชาคำนึงเห็น อนุโลมในญาณเบื้องต้น และอริยสัจจธรรม จัดเป็นปฏิปทาญาณทัสสนะวิสุทธิ ในลำดับแห่ง อนุโลมิกญาณนั้น โคตรภูจิตต์เหนี่ยวเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ก้าวล่วงโคตรปุถุชน หยั่งลงยังโคตรพระอริยเจ้าเกิดขึ้น แต่นั้นมรรคจิตต์เกิดเหนี่ยวเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ทำกิจคือกำหนด รู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง เจริญมรรคให้เกิดมีขึ้น ทำกิจในสัจจทั้ง ๔ อยู่ชั่วขณะจิตต์เดียวก็ดับ ผลจิตต์หน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นในลำดับของมรรคจิตต์นั้น ที่จัดเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ ดังนี้ ฯ

และการเจริญวิปัสสนาภาวนานี้ท่านกล่าวว่า มีผลานิสงส์อันยิ่งใหญ่ไพศาล มากกว่าการบำเพ็ญทานรักษาศีลและเจริญเมตตาพรหมวิหาร ถ้าบุคคลผู้ใดมีความอุตสาหะเจริญวิปัสสนาภาวนา ก็จักเกิดศรัทธาและปัญญาอันกล้าหาญ จะยังมรรคญาณผลญาณให้เกิดขึ้นตัดกิเลส คือ โลภะ โทษะ โมหะ ให้ขาดจากสันดาน เป็นสมุจเฉทปหาน ถ้าวาสนาบุญบารมียังมิแก่กล้าให้ได้บรรลุถึงมรรคเบื้องบน ก็จักยังกุศลที่เป็นกามาวจรให้เจริญภิญโญยิ่ง เมื่อถึงมรณสมัยอายุแตกทำลายขันธ์ ก็พึงหวังสุคติโลกสวรรค์ได้เป็นแน่แท้ ดังนี้

แต่ว่า พระวิปัสสนาภาวนานี้ มีเนื้อความกว้างขวางพิศดารและ

ละเอียดสุขุมลึกซึ้งมาก ยากที่จักพรรณาให้สิ้นสุดได้ที่นำมาบรรยายไว้ ณ ที่นี้ เป็นแต่ส่วนเศษและสังเขปเล็กน้อย เพื่อจักเป็นแนวทางของท่านผู้มีศรัทธาและปัญญาพึงปฏิบัติตามเท่านั้น ฯ

อมาตาปุตติกภัย

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเสด็จประทับอยู่ ณ เชตวันมหาวิหาร อันเป็นอารามของอนาถบิณฑิกคฤหบดีสร้างถวายใกล้กรุงสาวัตถี พระองค์ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย บรรดาที่อยู่ ณ ที่นั้นมาแล้ว ทรงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนที่ไม่เคยได้สดับตรับฟัง คำสอนของบัณฑิตนักปราชญ์แล้ว ย่อมกล่าวภัยสามอย่างนี้ว่า อมาตาบุตติกภัย คือภัยที่มารดาและบุตรจะพึงช่วยกันไม่ได้ ภัยสามอย่างนั้นเป็นไฉนดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยใดไฟไหม้ขึ้นย่อมมีอยู่ ก็เมื่อไฟไหม้ขึ้นแล้ว บ้านบ้าง นิคมบ้าง เมืองบ้าง ย่อมถูกไฟไหม้ฉิบหายเสียหลาย ๆ ตำบล เมื่อบ้านบ้าง นิคมบ้าง เมืองบ้าง ถูกไฟไหม้อยู่ มารดาก็ย่อมไม่พบบุตร ๆ ก็ย่อมไม่พบมารดาในตำบลเหล่านั้น นี้ปุถุชนที่ไม่ได้สดับฟังคำสอนของบัณฑิตย่อมกล่าวว่า เป็นอมาตาปุตติกภัยที่ ๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยที่มหาเมฆตั้งขึ้นย่อมมีอยู่ ครั้นเมื่อมหาเมฆตั้งขึ้นแล้ว ก็ยังฝนห่าใหญ่ให้ตกลง เมื่อฝนห่าใหญ่ตกลงแล้ว ก็ยังห้วงน้ำใหญ่ให้เกิดขึ้น เมื่อห้วงน้ำใหญ่เกิดขึ้นแล้ว บ้านบ้าง นิคมบ้าง เมืองบ้าง ถูกห้วงน้ำใหญ่นั้นพัดไปเสียหายหลาย ๆ ตำบล เมื่อบ้านก็ดี นิคมก็ดี เมืองก็ดี ถูกห้วงน้ำใหญ่พัดไปอยู่ มารดาก็ย่อมไม่

พบบุตร ๆ ก็ย่อมไม่พบมารดา ในตำบลเหล่านั้น นี้ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ-ฟังคำสอนของบัณฑิตนักปราชญ์ ย่อมกล่าวว่าเป็น อมาตาปุตติกภัยที่ ๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยใด เมื่อมีภัยคือมหาโจรในดงกำเริบขึ้น ชนชาวชนบททั้งหลาย ย่อมขึ้นสู่เกวียนบ้าง รถบ้างหนีไป ย่อมมีอยู่ ในสมัยกาลนั้น มารดาก็ย่อมไม่พบบุตร ๆ ก็ย่อมไม่พบมารดา ในตำบลเหล่านั้น นี้ปุถุชนไม่ได้สดับฟังคำสอนของบัณฑิตนักปราชญ์ ย่อมกล่าวว่า เป็น อมาตาปุตติกภัยที่ ๓

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนที่ยังไม่ได้สดับฟังคำสอนของบัณฑิตแล้ว ย่อมกล่าว ภัยสามนี้แล อันเป็นสมาตาปุตติกภัย (คือภัยที่มารดาและบุตรยังช่วยกันได้อยู่) ว่าเป็น อมาตาปุตติกภัย ๆ อมาตาปุต-ติกภัยสามอย่างนั้นเป็นไฉน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยที่ไฟไหม้ใหญ่ตั้งขึ้นก็ดี สมัยที่มหาโจรหมู่ใหญ่ในดงกำเริบขึ้นก็ดี หมู่บ้านบ้าง นิคมบ้างเมืองบ้าง เหล่านั้นถูกไฟไหม้ ถูกน้ำท่วมพัดไปเสียหายหลาย ๆ ตำบล และประชาชนขึ้นยานพาหนะหนีไปในถิ่นไกลก็ดี มารดาก็ยังได้พบบุตรบ้าง บุตรก็ยังได้พบบ้างมารดา ในตำบลนั้น บางครั้งบางคราว แต่ปุถุชนไม่ได้สดับแล้วย่อมกล่าว สมาตาปุตติกภัยทั้งสามนี้ ว่า เป็นอมาตาปุตติกภัย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อมาตาปุตติกภัยสามอย่างเหล่านี้มีอยู่ อมาตา-ปุตติกภัยสามอย่างเป็นไฉน อมาตาปุตติกภัยสามนั้นคือ ภัยคือความแก่

ภัยคือความเจ็บ ภัยคือความตาย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มารดาจะปรารถนาบุตรผู้แก่อยู่ให้ตามใจอย่างนี้ว่า เราจงแก่เสียเองเถิด ขอบุตรของเราอย่าแก่เลย ดังนี้ ก็ย่อมไม่ได้ หรือบุตรจะปรารถนามารดาผู้แก่อยู่ให้ตามใจอย่างนี้ว่า เราจงแก่เสียเองเถิด ขอมารดาของเราอย่าแก่เลย ดังนี้ย่อมไม่ได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มารดาจะปรารถนาบุตรผู้เจ็บอยู่ให้เป็นตามใจอย่างนี้ว่า เราจงเจ็บเสียเองเถิด ขอบุตรของเราอย่าเจ็บเลย ดังนี้ ย่อมไม่ได้ หรือ บุตรจะปรารถนามารดาผู้เจ็บอยู่ให้เป็นไปตามใจอย่างนี้ว่า เราจงเจ็บเสียเองเถิด ขอมารดาของเราอย่าเจ็บเลย ดังนี้ ย่อมไม่ได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มารดาจะปรารถนาบุตรผู้ตายอยู่ให้เป็นไปตามใจอย่างนี้ว่า เราจงตายเสียเองเถิด ขอบุตรของเราอย่าตายเลย ดังนี้ย่อมไม่ได้ หรือบุตรจะปรารถนามารดาผู้ตายอยู่ให้เป็นไปตามใจอย่างนี้ว่า เราจงตายเสียเองเถิด ขอมารดาของเราอย่าตายเลย ดังนี้ ย่อมไม่ได้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภัยสามอย่างเหล่านี้แลเป็น อมาตาปุตติกภัย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางมีอยู่ปฏิปทา คือข้อปฏิบัติมีอยู่ ที่เป็นไปเพื่อจะละเสีย เพื่อความก้าวล่วงไปเสีย ซึ่ง สมาตาปุตติกภัย และอมาตา-ปุตติกภัย อย่างละสาม ๆ เท่านั้น หนทางอย่างไร ปฏิปทาอย่างไร ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติเพื่อความละเสีย เพื่อความก้าวล่วงเสีย ซึ่งสมาตาปุตติกภัย และอมาตาปุตติกภัยอย่างละสาม ๆ เหล่านั้น หนทางมีองค์แปด อันไปจากกิเลศดังข้าศึกนี้แล หนทางมีองค์แปดนั้นเป็นไฉน หนทางมีองค์แปดนั้น คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ๑ สัมมาสังกัปปะ ความดำริห์ชอบ ๑

สัมมาวาจา เจรจาชอบ ๑ สัมมากัมมันต ทำการงานชอบ ๑ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ๑ สัมมาวายาม ความเพียรชอบ ๑ สัมมาสติ ความระลึกชอบ ๑ สัมมาสมาธิ จิตตั้งมั่นชอบ ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้แล ปฏิปทานี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความละเสีย เพื่อความก้าวล่วงเสียซึ่งสมาตาปุตติกภัย และอมาตาปุตติกภัย อย่างละสาม ๆ เหล่านั้นแล ฯ

แท้จริง หนทางและปฏิปทา ที่มีองค์แปดนั้นเล่า ก็เป็น อมาตาปุตติก ปฏิปทา เพราะ ศีล สมาธิปัญญา ที่ย่นมาจากมรรคแปดนั้น มารดาและบิดาจะปฏิบัติแทนบุตรธิดาก็ไม่สำเร็จ แม้บุตรธิดาจะปฏิบัติแทนมารดาบิดาของตนก็ไม่สำเร็จ ข้อนี้ บุคคลทั้งหลายโดยฉะเพาะผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา ควรสนใจ ควรคิดและควรวิจารย์ให้มาก ต่างว่าตัวของเรา ถ้าหากไม่มีความดีอะไรเลย แล้วคนอื่นทั้งหลายเขาจะคบกับเราไหม เขาจะสงสารเราไหม เปล่าเลย หรือจะคิดเห็นว่ามารดาบิดา ญาติพี่น้องของเราต้องคบเรา ถ้าเช่นนั้น หากว่าเราไม่มีความดี คือกุศลที่คนเราทำไว้แต่ปางก่อนแล้ว เราจะได้มาเกิดเป็นบุตรธิดาและญาติพี่น้องของท่านไหม เปล่าเลย มารดาบิดาหรือวงศ์ตระกูลที่ดี อำนวยความสุขให้แก่กุลบุตรได้มาก อุปมาเหมือนพระราชวัง อันเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ ไม่ได้จำกัดเฉพาะบุคคลนั้นบุคคลนี้ ใครมีบุญวาสนาได้เสวยราชเป็นพระมหากษัตริย์ก็ทรงเข้าประทับอยู่ได้ ข้อนี้ฉันใด ผู้มีบุญกุศลที่ตนทำไว้แล้ว ก็ไปเกิดในตระกูลที่ดี มีมารดาบิดาญาติพี่น้องก็ดี พึ่งได้อาศัยได้ ถ้าหากอกุศลมีที่ตนทำไว้ ก็ส่งไปเกิดในที่ไม่ดี แม้จะมีมารดาบิดาก็พึ่งไม่ได้ หรือเกิดในที่ไม่มีมารดาบิดาเลย

เช่นสัตว์ในนรกเป็นต้น ฉนั้นกรรมดีและกรรมชั่ว ต้องสำเร็จจากตัวเองเป็นผู้ทำ และรับผลด้วยตนเอง เมื่อสรุปแล้วภัยพิบัติทั้งปวงจะมีได้ก็เพราะตน จะพ้นจากภัยพิบัติซึ่งเป็นสิ่งไม่น่าปรารถนาไปได้ก็เพราะตน จะบริสุทธิ์ก็เพราะตน จะเศร้าหมองก็เพราะตน จะไปทุคคติและสุคติก็เพราะตน เมื่อเป็นเช่นนั้นตน ควรสนใจ ควรคิด และควรวิจารณ์ตามหลัก ศีล สมาธิ ปัญญา อันพระบรมศาสดาจารย์ผู้ทรงพระมหากรุณาธิคุณ ได้ทรงประทานเป็นแนวทางไว้ให้แล้วน้อมเข้ามาหาตนบ้าง หรือว่า น้อมตนเข้าไปหาศีล สมาธิ ปัญญา บ้างก็จักมีคุณแก่ตน ฯ

อนุตตริยธรรม

บรรดาชาวโลกทั้งหลาย ต่างพากันแสวงหาผล ตามที่ตนคิดเห็นว่า จะได้รับความสุขเพราะผลนั้น ๆ เช่นชาวกสิกรรม ก็แสวงหาพื้นที่ดี ๆ เพื่อปลูกหว่านพืชพันธุ์ที่ตนประสงค์ผลบางชนิด ชาวพ่อค้าพานิช ก็แสวงหาภูมิประเทศ และเขตถิ่น ที่จะซื้อขายสินค้าได้มาก ๆ และกำไรสูงงาม ส่วนชนผู้เป็นนายช่าง ก็แสวงหากิจการตามภูมิลำเนาและบริษัทใด ให้ค่าจ้างค่าแรงมาก ก็ไปกระทำกิจให้กับบริษัทนั้น ๆ เพราะตนหวังผลคือค่าจ้างแรง ข้อนั้นฉันใด สาธุชนผู้แสวงหาบุญผลซึ่งเป็นเหตุอำนวยความสุขให้แก่ตน ในปัจจุบันและอนาคต ก็ต้องแสวงหาเขตแห่งการบำเพ็ญบุญ และประกอบให้ถูกจึงจักได้รับผลที่ตนมุ่งหมาย หาไม่ก็จักได้รับผลตรงกันข้าม คือตนมีความปรารถนา ความสุขความ

เจริญให้มีแก่ตนและพวกพ้องของตน แต่ตนกลับไปทำเหตุแห่งความทุกข์ความเสื่อม ก็ต้องได้รับผลคือความทุกข์และความเสื่อมอยู่นั่นเอง เหมือนคนกลัวร้อน แต่เข้าไปอยู่ใกล้ไฟ คนกลัวหนาว แต่ลงไปแช่อยู่ในน้ำ จะเป็นผู้พ้นร้อนและหนาวได้อย่างไร เพราะธรรมดาไฟย่อมเป็นของร้อน คนผู้เข้าใกล้ไฟก็ต้องร้อน ธรรมดาน้ำโดยส่วนธรรมชาติแท้ ย่อมเป็นของเย็น บุคคลผู้ลงไปแช่ในน้ำก็ต้องได้รับความเย็น ข้อนี้ฉันใด บุคคลผู้ปรารถนาความสุขความเจริญในทางธรรม แต่ตนไปกระทำเหตุในทางความเสื่อม ก็เจริญไม่ได้ฉันนั้น ด้วยเหตุนี้ ตามหลักใน อนุตตริยธรรม จึงจัดการเห็น จัดการฟัง การศึกษา การได้การบำรุงบำเรอ และการตามระลึกไว้ว่า เป็นเหตุแห่งความเสื่อม และความเจริญ อันสำคัญประการหนึ่ง คือ

๑. ทสฺสนานุตฺตริย การเห็นอย่างเยี่ยม ไม่มีการเห็นอื่นยิ่งกว่า
๒. สวนานุตฺตริย การฟังอย่างเยี่ยม ไม่มีการฟังอื่นยิ่งกว่า
๓. สิกฺขานุตฺตริย การศึกษาอย่างเยี่ยม ไม่มีการศึกษาอื่นยิ่งกว่า
๔. ลาภานุตฺตริย การได้อย่างเยี่ยม ไม่มีการได้อื่นยิ่งกว่า
๕. ปาริจริยานุตฺตริย การบำรุงบำเรออย่างเยี่ยม ไม่มีการบำรุงอื่นยิ่งกว่า

อนุสฺสตานุตฺตริย การตามระลึกอย่างเยี่ยม ไม่มีการตามระลึกอื่นยิ่งกว่า ๆ

บรรยายความโดยย่อว่า ทัสสนานุตตริย ได้แก่เห็นพระพุทธเจ้าในครั้งพุทธกาล แม้ในปัจจุบันนี้พระพุทธองค์ท่านเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ก็มีพระพุทธรูปเป็นรูปเปรียบ ผู้ใดได้เห็นแล้วเกิดความเลื่อมใสเป็นเหตุให้เจริญศรัทธาและปัญญา ก็จัดว่าเป็น ทัสสนานุตตริย ได้ประการหนึ่ง หรือว่าบุคคลใดมีศรัทธาและปัญญาประกอบความเพียรกล้า เจริญศีล สมาธิ ปัญญา ยังมรรคญาณให้เกิดขึ้น จนจิตหลุดพ้นจาก อวิชชา ตัณหา แลเห็นพระนิพพานเป็นธรรมไม่ตาย ก็จัดว่า เป็นทัสสนานุตตริยอย่างสูง ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสแก่พระสาวก ซึ่งมีนามว่าวักกลิ ว่า ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นชื่อว่าเห็นเราตถาคต ดังนี้ ฯ

สวนานุตตริย ได้แก่ฟังธรรมวินัย คำสอนของพระพุทธเจ้า แท้ที่จริง การฟังนี้ เป็นเหตุอันสำคัญที่สุดของส่วนเหตุ เพราะการตั้งใจฟังเป็นเหตุให้เกิดปัญญา ศรัทธา ฉันทะ ความพอใจใคร่จะละส่วนชั่วเจริญฝ่ายดีตลอด เป็นเหตุให้ปัญญาญาณอย่างสูง รู้เห็นของจริง คืออริยสัจ ๔ ยังจิตให้บรรลุโลกุตตรธรรมได้ ก็เพราะการตั้งใจฟัง ดังพระอรหันต์ผู้เป็นสาวกทั้งหลาย เบื้องต้นที่จักได้บรรลุ พระโสดา สกิทาคาอนาคา และถึงอรหันต์ได้ ก็ต้องอาศัยการฟังสิ้นทั้งนั้น แต่ตามหลักเกณฑ์ท่านสอนไว้ว่า ฟังโดยเคารพ จำโดยเคารพ สาธยายโดยเคารพขบคิดเนื้อความโดยเคารพ และปฏิบัติตามโดยเคารพ ผลจึงบังเกิดมีปรากฏแล อย่างน้อย การฟังนี้ ยังเป็นเหตุให้เกิดปัญญา หยั่งรู้คติ

ของสัจจธรรมทั้ง ๖ ตามวิสัยของผู้ตั้งใจฟัง เมื่อมีปัญญารู้แล้ว จิตใจจะได้สว่างจากความหลง ความมัวเมาและเข้าใจถูกตามหลักแห่งคติธรรมทั้ง ๖ นั้น จะไม่นำเอาคติธรรมทั้ง ๖ นั้นมาเป็นข้อคัดค้านโต้เถียงกันต่อไปจะพูดจาสนทนาอะไร ก็เข้าใจกันง่าย และ สัจจธรรม ๖ นั้นมีหัวข้อโดยสังเขปว่า

๑. วาจาสัจ จริงวาจา คือถ้อยคำที่พูดกัน ให้ปฏิญาณแก่กันไว้อย่างไร ก็ให้ถือตามคำปฏิญาณนั้น ๆ

๒. สมมติสัจ จริงโดยสมมติ คือโลกสมมติใช้กัน เรียกกัน เช่น ผู้หญิงสมมติให้เป็นมารดา ผู้ชายสมมติให้เป็นบิดา เป็นต้น ก็ให้ถือ และเรียกกัน ใช้กันว่า เป็นจริงตามสมมตินั้น ๆ

๓. สภาวสัจจ จริงตามสภาว คือความเป็นเองของสังขารทั้งหลาย เช่น ความแก่เก่าคร่ำคร่าทรุดโทรม ความแตกดับของสังขารทั้งหลายนั้น ๆ ๆ

๔. ปรมัตถ สัจจ จริงโดยปรมัตถ์ คือเนื้อความอันละเอียด หรือ ภาวะอันปราณีตสุขุม ได้แก่แยกสภาวะของสังขารเหล่านั้นออกเป็นสมมติธรรม ส่วนย่อย เช่นแยกออกเป็นขันธ์ เป็น อายตนะ เป็นธาตุ เป็นอินทรีย์ หรือเป็นจิตเป็นเจตสิกเป็นรูปนิพพาน หรือรวมให้สั้นเรียกว่า นามรูป ดังนี้ ฯ

๕. อริยสัจจ จริงอริยสัจจ์ คือความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความเศร้าโศกเสียใจ สะอื้นอาลัย ความคับใจแค้นใจ เพราะอำนาจ กิเลสตัณหา บีบคั้น เป็นทุกข์จริงตัณหา

ความทะยานอยากในอารมณ์ทั้งหลาย เป็นสมุทัย คือเป็นเหตุให้เกิดผล คือทุกข์จริง นิโรธ ความดับตัณหานั้นไม่มีเหลือ เป็นความดับทุกข์ได้จริง

มรรค คือข้อปฏิบัติ อันมีองค์ ๘ ประการ คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ๑ สัมมาสังกัปปะ ความดำริห์ชอบ ๑ สัมมาวาจา กล่าววาจาชอบ ๑ สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ ๑ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ๑ สัมมาวายามะ ทำความเพียรชอบ ๑ สัมมาสติ มีความระลึกชอบ ๑ สัมมาสมาธิ มีจิตสงบตั้งมั่น ๑ ทั้ง ๘ นี้ เป็นมรรค คือทางให้ผู้ปฏิบัติตามถูก ดีแล้ว เข้าไปถึงนิโรธ ความดับตัณหาดับทุกข์ได้ จริง ๆ

๖. จริง นิพพาน คือความที่จิตหลุดออกจากป่า คือกิเลส ตัณหา อวิชชา พระนิพพาน เป็นธรรมที่บริสุทธิ์ล่วงส่วน พระนิพพานเป็นธรรมที่ไม่มี แก่ เจ็บตาย จริง และพระนิพพานนี้เป็นยอดแห่งความจริง ทั้งหลาย ๆ อนึ่งความจริงทั้ง ๖ ดังที่กล่าวแล้ว จะปรากฏแจ่มแจ้งชัดเจนได้ ต้องอาศัยการฟังเป็นเหตุ หรือเป็นส่วนมาก นอกจากพระสัพพัญญูพุทธะ และ พระปัจเจกพุทธะ เท่านั้นที่จะไม่ต้องอาศัยการฟัง แล้วได้ปัญญาญาณบรรลุโลกุตตรธรรม ด้วยตนเอง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า การฟังนี้เป็นเหตุอันสำคัญที่จักให้เกิดคุณสมบัติ ทั้งส่วนโลกิยะ และ โลกุตตรสมบัติ และเป็นสมบัติ ที่ผู้ปฏิบัติทั้งหลายจะพึงสนใจ คือประพฤติตามให้เนือง ๆ ฯ

สิกขานุตตริย สิกขา ได้แก่การศึกษา การท่อง การจำ การคิดค้นคว้าหาความจริงในแบบตำรา หรือในถ้อยคำที่ท่านกล่าวไว้ และอบรมปฏิบัติตามหลักวิชาที่กล่าวไว้ รวมเรียกว่า สิกขา และ สิกขา-

นุตตริย นี้ ท่านกล่าวว่า ได้แก่การศึกษา พระพุทธวจนะ คือพระธรรมวินัย อันเป็นคำสอนของพระสัพพัญญูพุทธะ ว่าเป็นการศึกษาอย่างเยี่ยม ไม่มีการศึกษาอื่นยิ่งไปกว่า แท้จริง การศึกษาวิชาการทางโลก ให้รู้แตกฉาน จนชำนิชำนาญในหลักการปฏิบัติได้ดีแล้ว ก็สามารถยังผู้ศึกษานั้นให้ประดิษฐ์วัตถุเครื่องใช้ต่าง ๆ ตามหลักวิชาที่เรียนมาได้ ก็จัดว่า ยังความสุขความเจริญให้เกิดมีแก่มวลโลกทั้งหลาย ทั้งยังผู้เจ้าวิชานั้น ให้ได้รับเกียรติ คือ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ในปัจจุบันทันตาเห็น แต่ยังไม่จัดเป็น สิกขานุตตริยํ โดยแท้ เพราะผลที่ได้รับ คือลาภ ยศ สรรเสริญ สุข นั้น มีอายุสั้น เพียงชั่วอายุของบุคคลหนึ่งเท่านั้น ทั้งผลที่ได้รับนั้น ก็ไม่ยัง โลภะ โทษะ โมหะ ของบุคคลนั้น ให้น้อยเบาบางและหมดสิ้นไปจากจิตใจได้ หรือบางทีอาจจะเป็นเหตุให้เพิ่มพูน โลภะ โทษะ โมหะ ให้มากขึ้นในจิตใจของบุคคลผู้ศึกษาก็ได้ ทั้ง โลภะ โทษะ โมหะ ทั้งสามประการนี้ท่านกล่าวว่า เป็นมูลรากของทุจจริต คือความประพฤติชั่วทั้งหลายทั้งปวง ส่วนการศึกษาพระธรรมวินัย อันจัดเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้านั้นเป็นหลักวิชา การสอนให้ละโลภะ โทษะ โมหะ ที่เป็นเหตุปัจจัยแห่งทุจจริตทั้งสาม คือความประพฤติชั่วทางกาย วาจา และใจ ฉนั้น จึงเป็นปัจจัยให้ผู้ศึกษารู้เนื้อความตามหลักคำสอนนั้นแล้ว ได้อุบายหรือแนวทาง เพื่อจะยังอกุศลมูลทั้งสามนั้น ให้น้อยเบาบางและหมดสิ้นไปจากจิตใจของตนได้จนเป็นผู้บริสุทธิ์ พ้นจากกิเลสและบาปธรรมทั้งปวง ฯ

ลาภานุตตริย ลาภอย่างยิ่ง คือได้ศรัทธาและปัญญา ศรัทธาความเชื่อและปัญญาความรู้ทั่วทั้งสองนี้ เป็นคุณธรรมอันสำคัญ ทั้งคดีโลก

ทั้งคดีธรรม แท้จริงมวลหมู่มนุษย์ทั้งหลาย ได้อาศัยคุณธรรม คือ ศรัทธาและปัญญา ทั้งสองประการนี้ เป็นหลักของใจ และเป็นแสงสว่างส่องทางให้ดำเนินไปสู่ความเจริญ หลีกเว้นจากความเสื่อม ความขัดข้อง แสวงหาวัตถุต่าง ๆ มาไว้ เป็นเครื่องป้องกันตนและใช้สอยได้ ก็เพราะว่า มนุษย์ทั้งหลาย มีศรัทธาและปัญญา หาไม่แล้ว เงินทองตลอดถึงเพ็ชร์ ก็คือก้อนโลหะธาตุ จะไม่สำเร็จเป็นวัตถุเครื่องใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เลย แม้ธาตุเหล็กธาตุทองเหลืองทองแดง ตลอดถึงต้นไม้และเถาวัลย์ ก็คงเป็นสภาพธาตุเดิมอยู่นั่นเอง หาสำเร็จออกมาเป็นมีดเป็นขวานเป็นเลื่อยเป็นกบได้ไม่ โลหะธาตุต่าง ๆ ที่สำเร็จรูปออกมาให้เป็นของใช้การได้ ดังที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้ ก็เพราะหมู่มนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้มีความเพียรอุตสาหะกระทำให้มีขึ้น ด้วยอาศัย ศรัทธาและปัญญาเป็นกำลังของใจ จึงสามารถสร้างวัตถุเครื่องใช้อันเป็นปัจจัย อำนวยความสุขสำราญให้แก่ตน และพวกพ้องของตนได้อย่างดี จึงได้มีนามเรียกตนและพวกของตนว่า มนุสฺส สัตว์ผู้มีใจสูง

ถ้าหมู่มนุษย์ทั้งหลาย ได้ลาภคือศรัทธาและปัญญาในทางธรรมวินัยด้วยแล้ว ก็ยิ่งเป็นเหตุปัจจัยให้เขาได้รับความสุขอย่างสูง ที่เกิดขึ้นจากความปรกติ ความสงบ ภายใน ตลอดความพ้นไป จากทุกข์โทษทั้งหลาย จึงมีธรรมบรรยาย ที่พระบรมศาสดาทรงตรัสแก้ปัญหา ที่อาลวกยักษ์ ทูลถามว่า

สทฺธาย ตรติ โอฆํ บุคคลข้ามโอฆะได้ด้วยศรัทธา
อปฺปมาเทน อณฺณวํ บุคคลข้ามอัณณพได้ด้วยความไม่ประมาท
วิริเยน ทุกฺขมจฺเจติ บุคคลล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร
ปญฺญาย ปริสุชฺฌติ บุคคลบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา ดังนี้.

คือเอาใจความตามหลักพุทธภาษิตนี้ว่า โอฆะเป็นชื่อของกิเลส ท่านแปลเอาความว่า ห้วงลึกหรือเหมือนน้ำในมหาสมุทรที่กว้างและลึก สัตว์จำพวกใด ที่ตกลงไปในน้ำที่ลึกและกว้างเช่นนั้นยากนัก ที่จักว่ายแหวกให้รอดไปได้แต่ละตัวตน มักจมน้ำตายเสีย หรือตกเป็นอาหารของสัตว์ในน้ำ มีปลาเป็นต้น แต่ห้วงลึกคือมหาสมุทนั้น อันผู้ใดตกลงไป ยังอาจรอดพ้นไปได้ ด้วยความช่วยเหลือจากคนอื่นบ้าง หรือมิฉนั้นผู้ที่ตกลงไป จมน้ำตายหรือถูกสัตว์น้ำกินเป็นอาหาร ผู้นั้นก็ตายพ้นจากทุกข์ทรมาณไปได้ น้ำและสัตว์ในน้ำก็ไม่ติดตามไปท่วมและกินเป็นอาหารอีก ส่วนห้วงน้ำ คือกิเลสยังพิเศษ พิศดาร มีผลร้ายแรงยิ่งกว่านั้นทั้งบุคคล ที่จะพ้นได้ ก็ต้องอาศัยความเพียรพยายามของตนคนเดียว จะอาศัยความช่วยเหลือจากบุคคลอื่น ถ้าผู้นั้นไม่เชื่อ (คือไม่มีศรัทธา) เห็นว่าไม่สำเร็จแน่ และกระแสห้วงโอฆะ คือกิเลสนั้น ท่านแสดงไว้เป็น ๔ ประการคือ

กาโมฆะ	ความกำหนัดรักใคร่ อันเป็นกามกิเลส ๑
ภโวฆะ	ความยินดีในความมี ความเป็น อันเป็นเหตุให้ติดให้ยึดถือไว้มั่น ไม่อาจจากอาจวาง ๑
ทิฏโฐฆะ	ความเห็นที่ผิดจากธรรมวินัย อันเป็นสัตถุศาสน์ ๑
อวิชโชฆะ	ห้วงลึกคือความไม่รู้ของจริง ทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบัน ๑

โอฆะทั้ง ๔ ดังที่กล่าวมานี้ บุคคลจะข้ามให้พ้นได้ ต้องอาศัยธรรมที่เป็นกำลัง ๕ ประการ คือ

สทฺธาพละ	กำลังคือ	ศรัทธาความเชื่อ ๑
วิริยพละ	กำลังคือ	ความเพียร ๑
สติพละ	กำลังคือ	สติความระลึก ๑
สมาธิพละ	กำลังคือ	สมาธิจิตต์ตั้งมั่น ๑
ปัญญาพละ	กำลังคือ	ปัญญาความรู้ ๑ ดังนี้

ถ้าจะพิจารณา ตามหัวข้อธรรม อันเป็นกำลังแล้ว ก็จะเห็นว่า บุคคลผู้มีความเชื่อ อันประกอบด้วยปัญญาความรู้ เป็นเหตุเบื้องต้น แล้วจึงยังบุคคลผู้นั้นให้เพียรเจริญ สติความระลึกได้ อันเป็นธรรมเครื่องรักษาใจ ไม่ให้คิดนึกไปในทางที่ชั่ว ที่เป็นทางบาปอกุศล ทำตน (คือใจ) ให้เศร้าหมอง เมื่อใจถูกสติควบคุมรักษาดีแล้ว ก็จักตั้งมั่นเป็นสมาธิพล เมื่อจิตต์ตั้งมั่นเป็นสัมมาสมาธิแล้ว ก็จักเป็นฐานที่ตั้งของปัญญา วิปัสสนา และมรรคญาณผลญาณ ซึ่งเป็นธรรมที่จะยังตน (คือจิตต์) ให้ข้ามพ้นไปจากโอฆะทั้ง ๔ ประการ ดังที่กล่าวมาข้างต้น

ฉะนั้นตามบาทพระคาถานิพนธ์ว่า

สทฺธาย ตรติ โอฆํ บุคคลข้ามโอฆะได้ด้วยศรัทธา เพราะว่าศรัทธาเป็นเหตุเบื้องต้น ยังธรรมที่เป็นกุศลทั้งหลายให้เจริญ จนยังบุคคลผู้นั้น ให้ข้ามจากโอฆะได้เป็นผล ดังนั้นแล ในอนุตตริยธรรมท่านจึงกล่าวว่า ลาภานุตตริย การได้ศรัทธา ความเชื่อ จึงจัดว่าเป็นความได้อย่างยอดเยี่ยม ไม่มีความได้อื่นยิ่งกว่า ดังนี้ ฯ

ปาริจริยานุตตริย ความบำรุงบำเรออย่างเยี่ยม ได้แก่ ความ

บำรุงหรืออุปฐากอุปถัมภ์พระสัพพัญญูพุทธเจ้า หรือ อุปถัมภ์ พระอรหันต์สาวก ผู้มีกิเลสคือ ราคะ โทษะ โมหะ ปราศจากสันดานแล้ว เป็นผู้บริสุทธิ์ล่วงส่วน ควรแก่การที่จักรับ ทักขิณาทาน ของหมู่มนุษย์และเทวดาทั้งหลาย เมื่อบุคคลจำพวกใด ได้บำรุงและอุปถัมภ์ท่านด้วยปัจจัย ๔ คือจีวรบิณฑบาตร เสนาสนะ และคิลานเภสัชช์ ท่านก็ยังจิตต์ใจของผู้บำรุงให้เกิด ปสาทะ ความเลื่อมใส ให้เกิดปัญญาความรอบรู้ให้เกิดศรัทธา ความเชื่อ และให้เกิดวิริยะ ความเพียรความกล้าหาญในการสมาทานยึดมั่นในพระธรรมปฏิบัติ อันเป็น ปฏิปทา ทางดำเนินให้บุคคลนั้น เข้าถึงความบริสุทธิ์ พ้นจากทุกข์ทั้งปวง

ดังพระอานนท์เถระ ได้เป็นพุทธอุปฐาก คือบำรุงสมเด็จพระบรมศาสดา ได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นผู้เลิศหลายสถาน คือ เป็นผู้มี สติ มี ธิติ เป็นพหุสูตร เป็นผู้มีปัญญา และเป็นอุปฐากอันดีเลิศ ตามตำนานว่า ท่านเป็นที่รักใคร่เคารพ ของเหล่าพุทธบริษัท คือ ภิกษุ ภิกขุณี อุบาสก อุบาสิกา ตลอดถึงเทวดา ก็ย่อมเคารพรักใคร่ท่านยิ่งนัก นี้เป็นอานิสงส์ในปัจจุบัน ที่ท่านได้รับเป็นเกียรติ ในที่สุด ท่านก็ยังจิตต์ให้บรรลุโลกุตตรธรรมและ ดับขันธ์ปรินิพพาน แม้คฤหัสผู้ที่ยังครองบ้านเรือน เช่น อนาถบิณฑิกเศรษฐี และนางวิสาขามหาอุบาสิกา ก็ได้รับเกียรติยศที่ปรากฏ ตามพระคัมภีร์ทั้งหลาย ก็เพราะความบำรุงและอุปถัมภ์อุปฐากสมเด็จพระบรมศาสดา ในอวสานต์ที่สุดก็ได้บรรลุอริยธรรม เหตุดังนั้น การบำรุง หรืออุปฐาก พระสัพพัญญู

พุทธ และพระอรหันต์สาวก ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง จึ่งจัดเป็น ปาริจริยานุตตริยธรรม ด้วยประการฉนี้ ฯ

อนุสสตานุตตริย ความตามระลึกอย่างเยี่ยม ไม่มีความตามระลึกอื่นยิ่งกว่า ได้แก่ความตามระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เพราะคุณทั้งสาม เป็นรัตนะอันประเสริฐให้เกิดความเลื่อมใส ศรัทธา ปีติ ปราโมทย์ แก่บุคคลผู้ตามระลึกถึง อันคุณของพระรตนะทั้งสามนี้ มีนัยอันวิจิตพิศดารลึกซึ้งมาก พึงกำหนดรู้ตามหัวข้อ อนุสสรณนัย ที่ท่านกล่าวไว้ว่า พระองค์เป็นผู้บริสุทธิ์ หมดจากกิเลสบาปธรรมทั้งปวง เป็นผู้ควรรับเครื่อง สักการะบูชา ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ตรัสรู้โลกุตตรธรรมชอบด้วยพระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วย วิชชาและจรณะธรรม เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว เป็นผู้รู้แจ้งซึ่งโลกทั้งหลาย เป็นผู้ทรมาณ คือฝึกหัดบุรุษและสตรีได้ดีกว่าผู้ฝึกหัดทั้งหลาย เป็นผู้สอนของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ตื่นดีและเบิกบานดีแล้ว เป็นผู้มีโชคดี เพราะจำแนกธรรมให้สำเร็จประโยชน์ทั้งสามแก่เวนัยสัตว์

ระลึกถึงพระธรรมว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ใดได้บรรลุ ผู้นั้นจะพึงเห็นเอง ทั้งไม่เลือกกาลไม่เลือกสมัย พระธรรมนั้น ควรร้องเรียกกันมาดูมาชม พระธรรมนั้นควรน้อมเข้ามาไว้ในตน หรือน้อมตนเข้าไปหาพระธรรมนั้น อันวิญญูชน คือคนผู้มีปัญญาจะพึงรู้ได้ เพราะไม่เป็นวิสัยของคนผู้ไร้ปัญญาจะพึงรู้พึงเห็น

ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ว่า พระสงฆ์สาวก ของพระผู้มีพระ-ภาคเจ้านั้นเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติตรงแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติเป็นธรรม เป็นผู้ปฏิบัติสมควร พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นจัดเป็นคู่ได้ ๔ คู่ คือ พระโสดามรรค พระโสดาผล ๑ พระสกทาคามรรค พระสกทาคาผล ๑ พระอนาคามิมรรค พระอนาคามิผล ๑ พระอรหัตตมรรค พระอรหัตตผล ๑ ดังนี้ เรียกเป็นบุคคล ได้ ๘ จำพวกคือ พระโสดามรรคพวก ๑ พระโสดาผลพวก ๑ พระสกทาคามรรคพวก ๑ พระสกทาคาผลพวก ๑ พระอนาคามิมรรคพวก ๑ พระอนาคามิผลพวก ๑ พระอรหัตตมรรคพวก ๑ พระอรหัตตผลพวก ๑ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ๔ คู่ ๘ จำพวกนั้น เป็นผู้แก่ของคำนับ เป็นผู้ควรแก่ของต้อนรับ เป็นผู้ควรแก่ทักขิณาทาน ของทายกผู้ปรารถนาบุญ เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลีกรรม คือการกราบไหว้ของคนทั้งหลายและพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นเนื้อนาบุญของชาวโลก ผู้ปรารถนาบุญ ไม่มีเนื้อนาบุญอื่นจะยิ่งไปกว่าได้ ฯ

เมื่อบุคคลใด มาระลึกถึงคุณของ รตนะ ทั้งสามอยู่ ก็จักได้ปสาทะความเลื่อมใส ทำจิตใจให้เกิดความปราโมชเบิกบาน บรรเทาอรติ ความไม่ยินดีในคุณความดีของตนและของคนอื่น และบรรเทาถีนมิทธะ ความง่วงเหงาหาวนอนท้อแท้ใจในการทำความดีของจิต และความดื้อด้านแข็งกระด้างจิตให้ลดน้อยลงไป ก็จักได้ศรัทธาความเชื่อมั่นอันเป็นกำลังอุดหนุนใจให้กล้าหาญ ในการละชั่วประพฤติดี ทั้งจักมีปัญญารู้ทางดำเนินไปสู่ความบริสุทธิ์ จนรู้จักวิธีและทำจิตของตนให้ถึงความ

บริสุทธิ์ เป็นอวสานต์ ดังนั้น อนุสสตานุตตริยธรรม จึงจัดว่าเป็นธรรมควรตามระลึกอย่างยิ่ง ไม่มีการระลึกใดจะสูงและเยี่ยมกว่า

อนุตตริยธรรม ๖ ประการ ตามที่ได้บรรยายมา เป็นเหตุปัจจัยให้บุคคลผู้ประพฤติตามดีแล้ว ถึงความเจริญงอกงามด้วย ปสาทะความเลื่อมใส ศรัทธาความเชื่อ ปัญญาความรู้ และวิริยะความเพียรกล้าหาญในการละชั่ว ประพฤติดี สรุปลง ก็คงมีผลเห็นประจักษ์ด้วยตนเองในปัจจุบันชาตินี้ ฯ

อตฺตรกฺขณ

อตฺตานญฺเจ ปิยํ ชญฺญา รกฺเขยฺย นํ สุรกฺขิตํ ติณฺณํ อญฺญตรํ ยามํ ปฏิชคฺเคยฺย ปณฺฑิโต

บุคคลผู้เป็นบัณฑิต ถ้ารู้ว่าตนเป็นที่รักของตนแล้วไซร้ จงตามรักษาตนไว้ให้ดี ในยามทั้งสาม ยามใดยามหนึ่ง

อธิบายความตามบทพระคาถาบาลีนี้ว่า บุคคลผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญารู้ว่าตนที่เกิดมาเป็นมนุษย์นี้ ด้วยบุญกุศลตกแต่งมา เรียกว่าปุญญาภิสังขารปรุงแต่งมาให้ดี พ้นจากความพิการ มีเสียหูตาเป็นต้น ได้อัตตภาพร่างกายมาครบบริบูรณ์แห่งความเป็นมนุษย์ จึงเป็นที่รักใคร่ชอบใจของตนยิ่งนัก เมื่อบัณฑิตผู้มีปัญญารู้ตนว่าเป็นที่รักของตน ดังนี้ จงรีบเพียรตามรักษาตนให้ดี ในยามทั้งสาม ยามใดยามหนึ่ง และคำว่า ยาม ท่านหมายเอา กาลเวลา คือคืนหนึ่ง ๑๒ ชั่วทุ่ม แบ่งออกเป็นสามยาม ได้ยามละ ๔ ทุ่ม ฯ

ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ที่เป็นไปผ่านกาลทั้งสามนั้น ท่านแบ่งเป็นสามปูนเรียกว่าวัย ปฐมวัย ๆ ต้น นับตั้งแต่เกิดมาถึงอายุ ๒๕ ปี มัชฌิมวัย ๆ กลาง นับตั้งแต่อายุ ๒๖ ไปถึง ๕๐ ปี ปัจฉิมวัย ๆ ปลาย นับตั้งแต่อายุ ๕๑ ปีไปถึง ๗๕ ปี เกิน ๗๕ ปีขึ้นไปเรียกว่าเกินขัย ในบาทพระคาถานี้ ท่านเรียกวัยว่ายาม เพื่อจะให้ความหมายกระชั้นเข้าเป็นเครื่องเตือนใจของสาธุชน ให้รีบประพฤติความดี หลีกเว้นจากความชั่วที่เคยประพฤติมา ถ้าสาธุชนผู้มีปัญญา มารู้ตนในวัยต้น ก็ให้ตามรักษาตนต่อไป อย่าให้ตนประพฤติชั่ว และแสวงหาความดีใส่ตน หากว่าวัยต้นยังไม่รู้สึกตน มารู้ตนขึ้นในวัยกลาง ก็จงรีบพยายามรักษาตนให้ดีต่อไป เพราะล่วงเลยมาเสียวัยหนึ่งแล้ว ยังกาลเวลาข้างหน้าอีกสองวัน ก็ยังมีหวังจะได้ประสบผลที่ตนปรารถนา หรือหากว่าวัยต้นและวัยกลาง ก็ไม่มีความรู้สึกตน เพราะมัวเมาประมาทเสีย มารู้สึกตนขึ้นต่อเมื่อ ปัจฉิมวัย คือ วัยปลายก็จงได้รีบรักษาตนให้ดีเถิด เพราะยังเหลือกาลเวลาเพียงวัยเดียวเท่านั้น อนึ่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลายที่มีอายุเป็นไปได้ผ่านวัยทั้งสามนั้น ก็มีจำนวนส่วนน้อย ย่อมแตกดับเสียในระหว่างนั้น และเป็นจำนวนมาก ฉนั้น บุคคลที่มีชีวิตเป็นอยู่ได้ถึงวัยที่สาม นับว่าเป็นมหามงคลอุดมประเสริฐ แต่ขอให้เป็นอยู่ด้วยความรู้สึกตน และได้ทำความดีใส่ตน แต่หากเป็นอยู่นานและทำความชั่วใส่ตัวมาก ก็นับว่าเป็นมหาอวมงคลอันน่าสพึงกลัวมิใช่น้อย เพราะกรรมชั่วและกรรมดีทั้งหลายผู้ใดทำไว้ด้วย กาย วาจา ใจ ผู้นั้นต้องรับผลของกรรมนั้น ไม่มีถิ่นที่หลบหนีทั้งไม่มีวิธีใดจะปฏิเสธไม่ยอมรับผลของกรรมนั้น ต่างอยู่กับซ้ำ

หรือเร็วเท่านั้น เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระบรมศาสดา ผู้ทรงพระมหากรุณาธิคุณในหมู่สัตว์ จึงตรัสเตือนว่า บัณฑิตผู้มีปัญญา ถ้ารู้ว่าตนเป็นที่รักของตนแล้วไซร้ จงรักษาตนไว้ให้ดี ดังนี้เป็นต้น ก็การรักษาตนนั้น ให้ทำอย่างไร ในพระคาถานี้มิได้แสดงไว้ แต่เมื่อกล่าวโดยสังเขปก็คือ รักษากายวาจาอย่าให้ประพฤติชั่วผิดกฎหมายของบ้านเมืองที่ได้ตราขึ้นไว้ พร้อมกันนั้นก็ให้หมั่นเพียรประกอบกิจ ที่เป็นทางมาแห่งทรัพย์ และเพียรรักษาทรัพย์ไว้มิให้เสียไปในทางที่ไม่ควร สงวนทรัพย์รู้จักจับจ่ายให้พอควรกับรายได้ ทั้งไม่คบกับคนชั่วที่มีความประพฤติผิดกฎหมายของรัฐหรือศีลธรรมเลื่อนชั้นขึ้นไปก็เพียรแสวงหา คุณธรรม คือ ศรัทธาความเชื่อ เชื่อกรรม เชื่อผลของกรรม เชื่อว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมที่ตนทำเป็นสมบัติของตน และเชื่อพระปัญญาความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า แต่นั้นก็เพียรฝึกหัดตนให้เป็นบุคคลผู้มีศีลดีงามบริสุทธิ์ แต่ศีลจะมีและดีบริสุทธิ์ได้ต้องอาศัยใจมี หิริ ความละอายบาปทุจจริต โอตตัปปะ ความสะดุ้งกลัวต่อผลของบาปทุจจริต และมี จาคะ การสละให้ทานตามฐานะทั้งมีปัญญารู้ว่า สิ่งนี้เป็นบาป สิ่งนี้เป็นบุญ สิ่งนี้เป็นคุณ สิ่งนี้เป็นโทษ แล้วเว้นเว้นสิ่งบาปเป็นโทษเสีย เพียรประกอบสิ่งที่เป็นบุญเป็นคุณให้เกิดมีแต่คุณธรรม คือ ศรัทธา ศีล หิริ โอตตัปปะ จาคะ และปัญญาจะเกิดมีได้ต้องอาศัยเหตุ คือ พาหุสัจจ การได้ยินได้ฟังมาก หรือตั้งใจฟังอ่านและศึกษาจริง ๆ สรุปแล้วก็คือให้รักษาใจหรือจิต เพราะว่ากายจะทำดีทำชั่ว วาจาจะกล่าวดีและชั่ว สำเร็จเป็นกายกรรมวจีกรรมได้ ต้องอาศัยจิตใจเป็นผู้บัญชา ดังธรรมภาษิต คาถาที่มีมาในธัมมบทว่า

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทุฏฺเฐน ภาสติ วา กโรติ วา

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจชั่วแล้ว พูดอยู่ก็ตามทำอยู่ก็ตาม ก็เป็นความชั่วทั้งนั้น

ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวติ จกฺกํว วหโต ปทํ

เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมตามบุคคลนั้นไป ดุจล้อตามรอยเท้าแห่งโค ผู้นำแอกไปอยู่ ฉนั้น.

มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา

ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสแล้ว พูดอยู่ก็ตามทำอยู่ก็ตาม ก็เรียกว่าผ่องใส คือเป็นความดีทั้งนั้น

ตโต นํ สุขมนฺเวติ ฉายาว อนุปายินี

เพราะความผ่องใสนั้น สุขย่อมตามผู้นั้นไป ดุจเงาตามตนไปฉนั้น เมื่อสาธุชนผู้มีปัญญาได้ความตามพระธรรมภาษิตที่กล่าวมาดังนี้ ก็จำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะต้องรีบตามรักษาตนคือจิตต์ใจ ให้ผ่องใสจากโลภะ ความลาภอยากได้ไม่มีขอบเขตต์ โทษะ จิตต์คิดประทุษร้าย โมหะความหลงไม่รู้ผิดถูกชั่วดี ด้วยวิธีมากำหนดระลึกรู้อยู่ที่อารมณ์ อันจะทำจิตต์ใจให้สงบสุขและสบาย ๔ อย่าง เรียกว่าอารักขกัมมัฏฐาน ๔ คือ

๑ พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้าที่มีในพระองค์และทรงเกื้อกูลแก่ผู้อื่น ๆ (ใจความและวิธีเจริญ ต้องการรู้จงเปิดดูอนุสสติ ๑๐)

๒ เมตตา แผ่ไมตรีจิตต์คิดจะให้สัตว์ทั้งปวงเป็นสุขทั่วหน้า

๓ อสุภะ พิจารณาร่างกายตนและผู้อื่นให้เห็นเป็นไม่งาม

๔ มรณัสสติ นึกถึงความตายอันจะมีแก่ตน ฯ

ท่านกล่าวว่า กัมมัฏฐาน ๔ อย่างนี้ ควรเจริญเป็นนิตย์ ก็น่าคิดน่าวิจารณ์ เพราะว่า เจริญพุทธคุณเป็นเหตุให้จิตต์ส่างจากโมหะที่ไม่ให้รู้จักคุณความดีที่จะเกิดมีแก่ตนและของคนอื่น เรียกชื่อ ถีนมิทธะ เจริญเมตตา เป็นเหตุให้จิตต์ส่างจากโทษะ หรือ พยาบาท เจริญ อสุภะ เป็นเหตุให้จิตต์ส่างจาก โลภะ และ กามฉันทะ เจริญ มรณัสสติ เป็นเหตุให้จิตต์ส่างจากความมัวเมาประมาท เมื่อจิตต์ส่างจาก โลภะ โทษะ โมหะ และความมัวเมาประมาทแล้ว ก็เป็นฐานที่ตั้งของคุณธรรมอย่างสูงต่อไปกรรมใดที่ทำด้วยจิตต์ผ่องใส กรรมนั้น เรียกว่ากุศลกรรม พึงได้อาศัยได้แม้ในปัจจุบันทันตาเห็น ถ้าทำกาละกิริยาในเวลาจิตต์ผ่องใส ก็มีหวังสุคติต่อไปในโลกหน้า

แต่เมื่อมาหวนนึกถึงเนื้อความตามพระบาลี ที่เป็นอุทเทศเบื้องต้นว่า บัณฑิตผู้มีปัญญารู้ว่าตนเป็นที่รักของตน ก็จงรักษาตนไว้ให้ดีในยามทั้งสาม ยามใดยามหนึ่ง ดังนี้ ดูเหมือนกล่าวเตือนแต่ผู้มีปัญญาเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น คนที่ไม่ใช่บัณฑิต คือไม่มีปัญญารู้ตน จะเป็นอย่างไร ก็ตอบได้โดยปริยายว่า ก็เป็นเหมือนยายแก่เอาถาดทองคำไปแลกฎกบัตมาให้หลานเล่น ฉนั้น

มีเรื่องอยู่ว่า เป็นเวลานานมาแล้ว มีหญิงชราคนหนึ่ง ตั้งบ้านเรือน

อยู่ในชนบท หญิงนั้นเป็นผู้สืบสกุลมาแต่บรรพบุรุษที่เป็นเศรษฐี ได้เก็บถาดทองคำไว้ใบหนึ่ง แต่ไม่รู้ว่าถาดทองคำนั้นมีราคาแพง บางครั้งก็นำเอาถาดนั้นมาให้หลานตักดินใส่ทรายเล่น ต่อมาวันหนึ่งมีพ่อค้าขายลูกปัดไปสู่หมู่บ้านนั้น หลานของหญิงชราและเห็นลูกปัด ก็อยากได้มาเล่นก็ร้องให้ยายหาให้ แต่ยายไม่มีเงินและวัตถุสิ่งอื่นใด ที่จะเป็นของแลกเปลี่ยนลูกปัดมาให้หลาน เห็นมีอยู่แต่ถาดเก่านั้นใบเดียว จึงตกลงใจนำเอาถาดทองคำมาให้กับพ่อค้า ขอแลกเปลี่ยนกับลูกปัดเพื่อให้แก่หลาน พ่อค้าผู้มีใจสุจจริตและมั่นอยู่ในศีลธรรม จึงบอกกับหญิงนั้นว่า ถาดนี้เป็นทองคำมีราคาแพง ลูกปัดของข้าพเจ้ามีประมาณเท่านี้ ไม่ควรค่ากับถาด หญิงชรากลับบอกว่า แล้วแต่ท่านจะให้ลูกปัดแก่หลานมีประมาณเท่าไรก็ได้ ตกลงพ่อค้าให้ลูกปัดทั้งหมดแก่ยาย แล้วนำเอาถาดทองคำนั้นไปเป็นสมบัติของตน เรื่องที่กล่าวมานี้ ถ้าจะนำมาเป็นข้อวิจารณ์เปรียบเทียบในทางธรรม ก็ได้ความดังนี้ ถาดทองเป็นของที่นิยมกันว่าเป็นของดี ควรแก่รองรับแต่วัตถุที่ดี มีมณีนพรัตน์เป็นต้น หรืออย่างน้อยก็ควรรองรับพระสุทธาโภทหรือพวงมาลา แต่หญิงผู้อ่อนปัญญานำถาดที่มีราคาไปให้หลานตักดินใส่ทรายเล่น สุดท้ายก็แลกกับลูกปัดมาให้หลานรัก สมแก่ความสมัครใจ ข้อนี้มีอุปมาฉันใด มีอุปมัย ดังบุคคลผู้ได้กำเนิดมาเป็นมนุษย์ พ้นจากความพิการ ควรที่จักนำสังขารร่างกายของตน เข้าไปรองรับคุณธรรม มี ทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น อันจักเป็นที่พึ่งของตนต่อไป แต่คุณยายกลับนำไปให้หลาน (คือจิตที่เพลิดเพลินในการเล่นการสนุก) ตักดินตักทรายเล่น ลงท้ายก็นำไปแลก

กับลูกปัด ซึ่งเป็นสมบัติมีราคาน้อยมาให้เป็นเครื่องเล่นแก่หลาน นี่ก็เทียบกับบุคคล ผู้ไม่คิดจะถอนจิตใจของตนให้ออกจากอารมณ์ที่ต่ำนั้น ฯ

อนึ่งพระพุทธศาสนา คำสอนของพระบรมศาสดา เป็นนิยานิกธรรม นำผู้ปฏิบัติตามให้พ้นจากทุกข์ได้จริง ได้ตกทอดมาถึงปัจจุบันนี้ก็เป็นเวลานานสองพันปีเศษ บุคคลผู้ได้เกิดมาได้พบเห็นแล้ว แต่ไม่สู้เอาใจใส่ในการศึกษาเล่าเรียนและปฏิบัติตามให้ถูกต้องตรงตามคำสอนเอาใจฝักใฝ่ในกิจอื่นยิ่งกว่า ดังนี้ ก็จะเทียบกันได้กับคนที่เอาถาดทองคำไปแลกลูกปัดมาให้หลานเล่นได้บ้างกระมัง เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว ก็ควรหวนนึกถึงหลักธรรมของสมเด็จพระศาสดาอีกประเภทหนึ่งว่า กตสฺส นตฺถิ ปฏิการํ สิ่งที่ทำแล้วจะกลับคืนไม่ได้ หรือสิ่งใด กาลใดที่ล่วงไปแล้ว ก็เป็นอันแล้วไป จะนึกคิดเอากลับคืนมาอีกก็ไม่สำเร็จ ข้อสำคัญอยู่ในปัจจุบันกาล ถ้ารู้ตัวว่าเดินทางผิดก็จงหยุดหรือกลับเสีย แสวงทางใหม่ที่ดีเดินต่อไป ถ้ารู้ว่าเดินทางถูกดีแล้ว ก็จงพยายามเดินต่อไปอย่าถอยหลังแลอหยุดอยู่ ก็คงจะพบจุดที่ตนมุ่งหวังในกาลข้างหน้า ฯ

ศีลาทิธรรม

สุขํ ยาว ชรา สีลํ

ศีลนำสุขมาให้ตราบเท่าชรา บุคคลทั้งหลายทุกชั้นชาติภาษาต่างปรารถนาความสุข เกลียดทุกข์ กลัวทุกข์ไม่ชอบทุกข์ แต่ไม่รักษาศีล ไม่ชอบศีล ดุจเป็นบุคคลผู้เกลียดศีล แล้วจะถึงความสุขที่ตนปรารถนาได้อย่างไร และจะพ้นจากทุกข์ที่ตนไม่ชอบได้อย่างไร เมื่อปรารถนาความสุข ก็ต้องเพียรทำเหตุแห่งความสุข เมื่อไม่ชอบทุกข์ ไม่ปรารถนาให้ทุกข์เกิดมีขึ้นที่ตน ก็ต้องเพียรละเหตุแห่งทุกข์เสีย เหตุแห่งทุกข์ก็คือความละเมิดข้อห้ามของศีล ทางกาย ทางวาจา พร้อมกับทางใจคือเจตนา คิดล่วงข้อห้าม แต่ศีลมี ๔ ประเภท คือ เบ็ญจศีล มี ๕ สิกขาบท อัฏฐีศีล มี ๘ สิกขาบท ทศศีลมี ๑๐ สิกขาบท และศีล ๒๒๗ สิกขาบท สำหรับพระภิกษุ

เบ็ญจศีล	สำหรับ ฆราวาสผู้อยู่บ้านเรือนจะพึงรักษา
อัฏฐีศีล	สำหรับ อุบาสกอุบาสิกาผู้เข้ามาอยู่วัดจะพึงรักษา
ทศศีล	สำหรับ ผู้บวชเป็นสามเณรจะพึงรักษา
ศีล ๒๒๗	สำหรับ ผู้บวชเป็นพระภิกษุจะพึงรักษา ฯ

คำว่าศีลนำความสุขมาให้ตราบเท่าชรา นั้นต้องรักษาให้ถูกตามภูมิเพศของตน จึงจะนำสุขมาให้ได้ แต่สำหรับคฤหัสผู้ครองเรือน

และอุบาสกผู้เข้ามาอยู่วัด จะรักษาศีล ๘ จะรักษาศีล ๑๐ หรือศีล ๒๒๗ เห็นว่าไม่ขัดข้อง ยิ่งเป็นการเพิ่มพูนความดีให้มากขึ้น เป็นศีลมีอย่างสูง แต่ส่วนผู้บวชเป็นสามเณรจะรักษาแต่เพียง ๕ หรือ ๘ สิกขาบทอย่างคฤหัสถ์ หรืออุบาสกผู้เข้าวัด เห็นไม่เป็นการควร ถ้ายิ่งเป็นผู้ถือเพศพระภิกษุ แล้วจะรักษาเพียง ๕ หรือ ๘ และ ๑๐ สิกขาบทเท่านั้นยิ่งไม่เป็นการควรหนักหนา จะไม่ได้รับอานิสงส์ คือ ความสุขตราบเท่าชรา ดังบาลีข้างต้นเลย กลับจะตรงกันข้าม คือได้รับทุกข์ตราบเท่าชรา เพราะเหตุนั้นผู้มีปัญญาก็ควรใช้ปัญญาของตน สอดส่องดูข้อปฏิบัติ ขั้นศีล ซึ่งเป็นเบื้องต้นและเป็นเหตุนำความสุขมาให้แก่บุคคลผู้รักษา แต่ว่าศีลนั้นเป็นกุศลกรรมประเภทหนึ่งผู้จะประพฤติได้ ต้องอาศัยคุณธรรม คือ ศรัทธา ความเชื่อเป็นกำลังอยู่ภายในจิต ดังบาทคาถาธรรมภาษิตที่มาใน ขุททกนิกายธมฺมบทว่า สุขา สทฺธา ปติฏฺฐิตา ศรัทธาตั้งมั่นแล้วนำสุขมาให้ ดังนี้.

ความเชื่อกรรม คือการทำ พูดคิด เรียกว่ากรรม ๆ เป็นเหตุให้สำเร็จผล คือความสุขและทุกข์ และความสุขความทุกข์จะมีได้ ต้องอาศัยกรรมที่บุคคลผู้นั้นได้กระทำไว้ใน อดีตหรือปัจจุบัน และความสุขหรือความทุกข์นั้น ก็ต้องมีปรากฏแก่บุคคลผู้กระทำกรรมดีที่เป็นกุศลหรือกรรมชั่วที่เป็นอกุศลไว้ หามีแก่บุคคลผู้ไม่ได้ทำกรรมไม่ ศรัทธาเมื่อกล่าวให้สั้น ก็คือความเชื่อต่อธรรมวินัย คำสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา ชื่อว่า ตถาคตโพธิศรัทธา เชื่อพระปัญญาความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ศรัทธาดังที่กล่าวนี้ เกิดมีในจิตของบุคคลผู้ใด ย่อมอุดหนุนให้จิตของผู้นั้น มีกำลังกล้าในการที่ละความชั่ว และตั้งอยู่ใน

ความดี ท่านจึงกล่าวว่า ศรัทธาเป็นเพื่อนสองของคน ศรัทธาย่อมรวบรวมสะเบียงทาง คือบุญกุศลไว้ได้ ศรัทธาตั้งมั่นดีแล้ว ยังประโยชน์ให้สำเร็จได้ดี แต่ศรัทธาจะมีประสิทธิคุณให้สำเร็จประโยชน์ดี ดังว่านี้ ต้องอาศัยปัญญาความรอบรู้เป็นหลักการ เพราะความเชื่อทิ่งมงายไร้เหตุผล ก็จักไม่อำนวยประโยชน์ให้สำเร็จได้ ฉนั้นจึงต้องมีปัญญาความรู้เข้าผสม จึงจะเผล็ดผลคือประโยชน์และความสุข ที่บุคคลปรารถนาได้ แม้ธรรมภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธมฺมบท ก็มีรับรองอยู่ว่า สุโข ปญฺญาปฏิลาโภ ความได้ปัญญาให้เกิดสุข ดังนี้

จริงอยู่ ปัญญาความรู้นี้ เป็นยอดของกุศลธรรมทั้งปวง ตรงกันข้ามฝ่ายอกุศลก็คือ อวิชชาความไม่รู้ นั้นปัญญาเกิดขึ้น ณ ที่ใด ก็กำจัดความไม่รู้ ณ ที่นั้นให้หายไป ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเป็นแสงสว่างยิ่งกว่า ดวงอาทิตย์ดวงจันทร์และดวงประทีป เพราะปัญญาส่องให้สว่างและเห็นได้ทั้งภายนอกและภายใน ดังสมัยหนึ่ง สมเด็จพระบรมศาสดาเสด็จไปสู่ที่พักของพระราหุล ผู้เป็นพระปิโยรสแล้ว ทรงพระดำรัสว่า ราหุล กระจกเงาเขามีไว้เพื่อประโยชน์อะไร พระราหุลกราบทูลว่ามีไว้เพื่อส่องดูเงาหน้าพระเจ้าข้า พระองค์ตรัสสอนพระราหุลต่อไปว่า ข้อนั้นฉันใด ปัญญามีไว้สำหรับส่องดู กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เห็นว่าเป็นไปเพื่อบาปทุจจริตฝ่ายชั่ว ก็เว้นเสียงดเสีย ไม่ทำไม่พูดไม่คิด เห็นว่าเป็นไปเพื่อบุญกุศลฝ่ายดี ก็จงสมาทานยึดถือประพฤติกระทำให้มาก เหมือนบุคคลผู้จะแต่งหน้าให้บริสุทธ์ เพื่อความสวยงาม ต้องอาศัยกระจกเงาส่องดูใบหน้า เห็นว่าตรงไหนไม่บริสุทธิ์มีมลทินแปดเปื้อน

ก็รีบกำจัดออกเสีย ฉนั้น สรุปกล่าวโดยย่อ ก็คือปัญญารู้กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เป็นไปถูกต้องตามครองศีลหรือยัง ถ้าเห็นว่ายังไม่ถูกไม่ตรงดี ก็จงรีบจัดการให้ถูกให้ตรงเสีย ถ้าเห็นว่าถูกตรงดีแล้ว ก็จงพยายามบากบั่นประพฤติต่อไป แล้วให้พิจารณาดู กายกรรม วจี-กรรม มโนกรรม ชั้นจิตหรือสมาธิและปัญญา ต่อไป ถ้าเห็นว่ายังไม่ถูกไม่ตรงดี ก็จงดัดแปลงแก้ไขเสียให้ตรงให้ถูก เห็นว่าถูกและตรงดีแล้ว จงยึดให้มั่นประพฤติให้เสมอ เป็น ธมฺมจริยสมจริยา ประพฤติธรรมดีอยู่เสมอเนือง ๆ ก็จักมีผลานิสงส์ คือบรรลุความสุขความสงบความบริสุทธิ ณ ภายใน ดังนัยธรรมภาษิตว่า ปญฺญาย ปริสุชฺฌติ คนบริสุทธิได้ด้วยปัญญา ฉนั้นจึงจัดปัญญาเป็น อริยทรัพย์ คือคุณสมบัติภายใน ยังจิตใจของบุคคลผู้เจ้าของให้ปีติปลื้ม และจัดเป็นรตนะอันประเสริฐให้เกิดความยินดีอันสดใส ทั้งเป็นปัจจัยให้บุคคลละความประพฤติชั่ว เพียรกระทำความดีได้สมดังนัยบาลีภาษิตว่า ปญฺญา เจนํ ปสาสติ ปัญญาย่อมปกครองนรชนไว้ได้ ดังนี้ ตามที่ได้บรรยายมาก็สรุปลงในเหตุที่ให้เกิดความสุข ๔ ประการ คือ

สุขํ ยาว ชรา สีลํ สุขา สทฺธา ปติฏฺฐิตา
สุโข ปญฺญาปฏิลาโภ ปาปานํ อกรณํ สุขํ

ศีลนำสุขมาให้ตราบเท่าชรา ศรัทธาตั้งมั่นแล้วนำสุขมาให้ ความได้ปัญญาให้เกิดสุข ๆ ความไม่กระทำบาปทั้งปวงนำสุขมาให้ดังนี้ ฉนั้น บุคคลผู้ปรารถนาความสุข ความเจริญ ควรกำหนดและตรวจดูตนของ

ตนว่า บัดนี้เราเป็นผู้เจริญด้วยศีล ด้วยศรัทธา ด้วยปัญญา ด้วยการละความชั่วแล้วหรือยัง ถ้าเห็นว่าไม่เจริญหรือเจริญไม่เต็มที่ ก็จงเพียรพยายามกระทำให้เจริญเต็มที่เสีย ถ้าเห็นว่าเจริญแล้วก็จงเพียรรักษาไว้อย่าให้เสื่อม ต่อไปในภายหน้าก็คงจะประสพผล คือ ความสุข ความบริสุทธิ์ดังมุ่งหวัง ฯ

ทลิททย ธรรม

ทลิทฺทยํ ทุกฺขํ โลเก

ความยากจนเป็นทุกข์ในโลก ฯ

ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ได้ชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นสภาพทนได้ยาก ทุกข์นั้นเป็นผลเกิดสืบเนื่องมาจากเหตุ คือความจน บุคคลผู้ไม่มีทรัพย์เป็นสมบัติของตน เรียกว่าคนจน ทรัพย์โดยอ้อมคือเงินและทอง ทรัพย์โดยตรง คือปัจจัยเครื่องอาศัย ๔ อย่าง ได้แก่บ้านเรือนเป็นที่อยู่อาศัย ๑ ผ้านุ่งผ้าห่มและสบงจีวร ๑ อาหารเครื่องบริโภค ๑ ยาสำหรับโรคและอาหารป่วยไข้ ๑ ทั้ง ๔ อย่างนี้ เป็นวัตถุเครื่องอาศัยของร่างกาย ถ้าขาดแคลนเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง ชีวิตนั้นก็เป็นอยู่ได้ยาก ถ้าบุคคลใดขาดแคลนปัจจัย ๔ อย่างหรือเงินและทอง อันเป็นของแลกเปลี่ยน ผู้นั้นก็เป็นทุกข์เดือดร้อน เพราะไม่มีจะกินจะใช้ก็ต้องวิ่งเต้นแสวงหา ครั้นหาทางสุจริตไม่ได้ ก็จะหาในทางทุจริต มีการฆ่าการลักขะโมยเป็นต้น ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะความทุกข์บีบคั้นบังคับที่ชาวโลก

ทั้งหลายเรียกกัน จำเป็น ที่ทุกข์เพราะความจนทรัพย์ เมื่อจนทรัพย์แล้วก็เป็นเหตุให้ กู้หนี้ยืมเงินเขามาใช้เป็นการแก้ความจน และความทุกข์ เมื่อกู้หนี้ก็ต้องมีหนังสือสัญญาผูกมัดตนเป็นลูกหนี้เขา ทั้งรับคำจะส่งดอกและต้นทุนตามที่กำหนดกันไว้ในสัญญา ครั้นหาส่งไม่ทันเจ้าหนี้ก็ตามทวง ทวงหลายครั้งหลายหนไม่ได้ ก็ถูกฟ้องร้องตามกฎหมาย บุคคลผู้เป็นลูกหนี้หาใช้ให้ไม่ได้ ก็ต้องถูกจำโทษตามกฎหมาย นี่เรียกว่าทุกข์เพราะความกู้หนี้ ทุกข์เพราะความยากจน ทุกข์เพราะกู้หนี้ ดังที่บรรยายมาโดยสังเขปนี้เรียกว่าทุกข์เล็กน้อย ทุกข์มีระยะสั้น สมเด็จพระบรมศาสดา ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ความเป็นบุคคลยากจนก็ดี ความถือเอาหนี้ก็ดี ความที่เจ้าหนี้มาทวงก็ดี และความที่ถูกโทษก็ดี แต่ละอย่าง เป็นทุกข์ของบุคคลผู้บริโภคกามารมณ์ในโลก ภิกษุทั้งหลายความอุปมัยก็ฉันนั้น

ศรัทธาความเชื่อ หิริ ความละอายบาปทุจริต โอตตัปปะ ความสดุ้งกลัวต่อผลของบาปทุจจริต วิริยะ ความเพียร และปัญญา ความรอบรู้ในกุศลธรรมทั้งหลาย ของผู้ใดไม่มี ผู้นั้นเรากล่าวว่า เป็นบุคคลผู้ยากจน ไม่มีทรัพย์เป็นสมบัติของตน ไม่มั่งคั่ง ในอริยธรรมวินัยนี้ บุคคลผู้ยากจน ไม่มีทรัพย์เป็นสมบัติของตนนั้น เมื่อความเชื่อ ความละอาย ความสดุ้ง ความเพียร และปัญญาในกุศลธรรมทั้งหลายไม่มี เขาย่อมประพฤติความชั่ว ด้วยกายวาจาใจ อันนี้ เรากล่าวอุปมัยในความถือเอาหนี้ของเขา เพราะเหตุจะปิดความประพฤติทุจริตด้วยกายวาจาใจนั้น บุคคลผู้นั้น ย่อมตั้งความปรารถนาอันเป็นบาปลามกไว้

ย่อมปรารถนา ย่อมดำริห์ ย่อมกล่าววาจา ย่อมพยายามด้วยกาย เพื่อปิดมิให้ผู้ใดรู้ความชั่วที่ตนประพฤติมา ว่านี้เรากล่าวอุปมัยในการรับจะส่งดอกเบี้ยของเขา เพื่อนสพรหมจารี ผู้มีศีลเป็นที่รัก กล่าวคำติเตียนภิกษุนั้นว่า ท่านผู้มีอายุนี้ เป็นผู้มักทำอย่างนี้ มีความประพฤติอย่างนี้ ข้อนี้ เรากล่าวอุปมัยในการถูกทวงหนี้ของเขา ผู้นั้นไปอยู่ในป่า หรือภายใต้ร่มต้นไม้หรือในที่เปลี่ยว ความตริกทั้งหลาย ที่เป็นอกุศลหยาบช้าลามกประกอบพร้อมไปด้วยความเดือดร้อน ย่อมเกิดขึ้นครอบงำ ข้อนี้เรากล่าวอุปมัยในการถูกติดตามของเขา ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้นั้นครั้นประพฤติความชั่วด้วยกายวาจาใจแล้ว เพราะกายแตกทำลาย เบื้องหน้าแต่มรณะ ย่อมถูกจำอยู่ในเรือนจำคือนรกบ้าง ในเรือนจำคือกำเนิดดิรัจฉานบ้าง ภิกษุทั้งหลายเราไม่แลเห็นเรือนจำอันหนึ่งอื่น ที่หยาบเผ็ดร้อนมีทุกข์ ทำอันตรายแก่การบรรลุถึงธรรมอันเกษมจากโยคะ (นิพพาน) ไม่มีธรรมอื่นยิ่งขึ้นไปกว่า เหมือนเรือนจำคือนรก หรือเรือนจำคือกำเนิดดิรัจฉานเลย บัณฑิตชน ผู้มีปัญญารู้ทางเป็นมาแห่งทุกข์คือความยากจนและความกู้หนี้ ดังนี้แล้ว จึงเพียรพยายามแสวงหาทางอันเป็นที่มาแห่งทรัพย์คือ ปัจจัย ๔ และเงินทอง และคุณทรัพย์ คือ ศรัทธา หิริโอตตัปปะ วิริยะ และปัญญา ทรัพย์คือคุณธรรมนี้ บัณฑิตชนทั้งหลายแสวงหาและปรารถนายิ่งกว่าทรัพย์ คือเงินทอง เพราะว่า ถ้าบุคคลใดจนทรัพย์คือคุณธรรมนี้แล้ว ผู้นั้นต้องตกเป็นลูกหนี้ของบาปอกุศล และแน่แท้ผู้นั้นต้องถูกจองจำอยู่ในเรือนจำ คือ นรกบ้าง ดิรัจฉานบ้างไม่พ้นไปได้ ส่วนว่าบุคคลผู้ใด มีคุณทรัพย์คือศรัทธาความเชื่อตั้ง

มั่นดี มีหิริ ความละอายต่อบาปทุจริต และโอตตัปปะ ความสะดุ้งกลัวต่อผลของบาปทุจริต มีวิริยะ ความเพียรอันกล้าหาญในการละชั่วประพฤติดี และปัญญา ความรอบรู้ทั่วถึง ก็เป็นเหตุให้ผู้นั้นสำรวมดีแล้วในศีล ทั้งมีจิตยินดีในทานบริจาค บัณฑิตย่อมกล่าวบุคคลผู้นั้นว่าเป็นคนไม่ยากจนในอริยธรรมวินัยนี้ ผู้นั้นย่อมเป็นอยู่สบาย ทั้งปัจจุบันนี้และอนาคตภาคหน้า จัดว่าบุคคลผู้นั้นเป็นผู้ยึดไว้ได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสอง จึงควรได้ครองตำแหน่งคุณนามว่า บัณฑิตผู้ดำเนินประโยชน์กิจด้วยปัญญา ทั้งไม่ประมาทยังมีความปรารถนาจะต้องการสุขที่ยิ่งขึ้นไป จึงควรแก่การอบรมจิตให้เข้าถึงความสงบจากกาม สงบจากบาปอกุศลธรรม ด้วยวิธีทำจิตให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิดีแล้ว ก็พากเพียรเจริญวิปัสสนา ยังปัญญาให้เกิดเห็นรูปธรรม นามธรรม ชัดแจ้ง ตามภาวะความเป็นเองอย่างไร จิตของท่านเช่นนั้นก็ย่อมพ้นพิเศษโดยชอบ ไม่ถือมั่นด้วยประการทั้งปวง ก็จักเกิดญาณหยั่งรู้ว่า ความพ้นพิเศษแห่งเรา ไม่กำเริบดังนี้ บุคคลผู้มีญาณและจิตพ้นพิเศษอย่างนี้ เป็นผู้คงที่ ความสุขที่เกิดจากจิตพ้นพิเศษนั้นเป็นสุขอย่างยิ่ง ไม่มีสุขอื่นจะยิ่งกว่า ญาณและสุขนี้หาโศกมิได้ หาภัยมิได้ ญาณและสุขนั้นเป็นธรรมอันปราศจากธุลี คือ กิเลส เกษมจากโยคะธรรม จัดว่า เป็นความหาหนี้มิได้อย่างสูงสุด ในพระธรรมวินัยแห่งตถาคตศาสนาแล ฯ

พิมพ์ที่ มงคลการพิมพ์ ๑๐๑ ถนนตานี บางลำภูบน พระนคร
นางจำรัส อ่องจริต ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๐๑